

Республика хүнү, Наадым-2017 байырлалдарга уткуштур

Мөңгүн-Тайга кожуун:

НААДЫМ-2017, «МАЛЧЫН» КУБ-60

август 14 база 15
хүннерин Тывага
дыштаныр
ылдыр чарлаан

Тывага «Наадым-2017»
малчыннар байырлалын
август 13-те демдегледип эрт-
тирер. Улуг-хүнде дыштаныр
хүнү понедельникче, август
14-ке, чылдырган. ТР-ниң
Чазаның аңаа хамаарыш-
тыр доктаалына республика
Баштыңы Шолбан Кара-оол
ты салган.

ТР-ниң «Тыва Республиканың
байырлал хүннериниң дуга-
ра» Хоойлузун езугаар ын-
байырлал хүннери — Тыва
Республиканың хүнү, ТР-ниң
конституциясының хүнү, чоннун
болгаш Наадым байырлал-
ын эрттирер хүннер ажилда-
дыштаныр хүннер болур.

Тыва Республиканың хүнүн
аңна август 15-те демдег-
леп ынчангаш август 14
15 хүннери республикага
аныр байырлал хүннери

«Наадым-2017» малчыннар
байырлалын Кызыл кожууннун
Тос-Булактың девис-
ка эрттирер.

17 чылды Тыва Респуб-
лика Аныяктарның бот-идеп-
чылды кылдыр чарлаанын
даалап, Тываның Баштыңы
Тал хемчеглерин план езу-
рганизастап эрттирерин
Республиканың оргкомитетинге
н.

ниң Чазаның доктаалы-
нызыл кожууннун чагыр-
а болгаш Кызылдың мээ-
га Тос-Булактың девис-
ка болгаш Кызыл хоорайда
ра-массалыг хемчеглер
эр черлерни чаагайжыдар
аштап-арыглаар талазы-
уботниктерни чорударын
эн.

а Республикада чуртта-
ктерлерге болгаш байырлал
лерин эрттирер черлерге
тинич корум-чурумун бол-
ук-транспорт айыыл чок
хандылар талазы-биле
херектер органнарынга ба-
хүннеринде күштелдирген
а кирерин сүмелзэн.

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Давааның, көдээ ажил-агый болгаш
аңаш-чем сайыды Эртине Даңзы-Белектиң лентаны үзе кезип турары.

Мөңгүн-Тайга кожууннун малчын-
нарының Наадым байырлалы-биле
күрүнениң «Малчын» унитарлыг
бүдүрүлгезиниң 60 харлаан юбилейи
Мугур-Аксынга июль 21-22 хүннеринде
болуп эрткен. Ийи дакпыр байыр-
лалдарга тураскааткан хемчеглерге
киржири-биле Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламентизиниң)
Даргазы Каң-оол Даваа, көдээ ажил-
агый сайыды Эртине Даңзы-Белек,
культура сайыдының оралакчызы Ми-
хаил Монгуш, Дээди Хуралдың депу-
тады Ульяна Монгуш, «Мөгөн-Бүрөн»
КУБ-туң, Бай-Тайга, Өвүр, Таңды,
Улуг-Хем кожууннарның төлээлери
четкилеп келгеннер.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-
оол Даваа, депутат Ульяна Монгуш, көдээ
ажыл-агый сайыды Эртине Даңзы-Белек
олар ол-ла хүн күрүнениң «Малчын» уни-
тарлыг бүдүрүлгезинге барып, ында эт
болбаазырадыр, эттен чем аймаан болгаш
балык продукциялары бүдүрер чаа цехтиң
ажыдышкынынга киржип, «Малчын» КУБ-
туң ажил-ишчилеринге байырлал-биле
өг-бүлезинге аас-кежикти, ажил-ижинге
чедишкыннерни күззэннер. Хүндүлүг аал-
чылар чыылган чоннун диңмиттиг адыш чар-
каашкыннарынга үдедип, кызыл лентаны үзе
кескен соонда, цехче кирип, ында чаа салган
дериг-херекселдерни, цехтиң бүдүргөн про-
дукцияларын сонуургап көргөннер.

Мугур-Аксынга байырлалдар хүннеринде

кожууннун чонунга, келген аалчыларга көдээ
ажыл-агый продуктуларының болгаш ус-
тывыш ажилдарының делгелге-ярмарказын
организастан.

Байырлыг хемчеглер кожууннун күш-
ажылчы коллективтериниң болгаш көдээ
ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажил-
ишчилериниң байырлыг чыскаалы-биле
эглээн. Чыскаал соонда байырлыг хуралга
Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич
Кара-оолдун болгаш Тыва Республиканың
Дээди Хуралының мурнундан Каң-оол
Тимурович малчыннарның болгаш көдээ
ишчилерниң байырлалы Наадым биле
болгаш күрүнениң «Малчын» унитарлыг
бүдүрүлгезиниң 60 чылдаан ою-биле байыр
чедирген.

Чөөн Сибирьде болгаш Тывада эң-
не бедик, далай деңгелинден 3976 метр
черде мөңгө мөңгилери чайнаан Мөңгүн-
Хайыраканның эдээн долгандыр малын
малдап чурттап чоруур малчыннарның Наа-
дым байырлалын кончуг бедик деңгелде,
тура-соруктуг, хей-аады бедик байдалда
эрттирип турарын Тыва Республиканың
Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа,
байыр чедирип тура, демдеглээн.

«Кожууннун Наадымында чеди чүзүн
малын малдап, ажи-төлүн, үнген-кирген
чонун ашкарып-чемгерип, хепкерип чо-
руур малчыннарның алдар-ады диңмиттиг
чаңгыланып турар кылдыр алгап-йөрээр
ужурлуг бис. Наадымда күш-ажылдың
шылгараңгай маадырларын улус-чон мур-

нунга үлегер-чижек кылдыр көргүзери кончуг
чугула. Ынчангаш малчыннарга кожууннун
Наадымын таварыштыр изиг байырывысты
шупту чедирип каалыңар, чонум!» — деп,
чугаалааш, Каң-оол Тимурович көдээ ажил-
агыйның хоочуннарынга болгаш шалыпчы-
ларга Дээди Хуралдың хүндүлел бижиктерин
тывыскаан.

Мөңгүн-Тайга кожууннун малчыннарының
бо чылгы Наадымы күрүнениң «Малчын»
унитарлыг бүдүрүлгезиниң 60 чыл оюнга
тураскааткан болганда, оон төөгүзүн ном-
чукчуларга каксы таныштырза эки боор. 1957
чылда Шуй болгаш Сталин аттыг колхоз-
тарны каттыштыргаш, Каргы девискээринге
«Малчын» колхозту тургусканындан бээр 60
чыл эртип турары бо.

Алдан чылдарның дургузунда ажилдап
келген төөгүзүндө алдар-аттыг кижилер
боттарының шылгараңгай күш-ажылы-биле
күрүнениң улуг шаңнал-макталдарын ап,
төлөптий-биле үнелеткенин төөгү мате-
риалдары бадыткап турар. Оларның чам-
дызын сактырга, мындыг: Ада-чурттуң
улуг дайынының үезинде фронтуга дыка хей
малын дузаламчы кылдыр белекке бергени
дээш, Тыва Республиканың Ордени-биле
шаңнаткан, алдарлыг малчын Кара-оол
Хуватович Салчак, ТАР-ның Ордениниң
эдилекчизи, «Саны-Мөге» деп шүлүглелдиң
кол маадыры, дайын үезинде фронтуга «Кы-
зыл коъш» дузаламчызын чедирип чораан

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүн медээлери

СӨӨЛГҮ ОРУКЧЕ ҮДЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның Үрер хөгжүм оркестрининг дирижеру Тимур Дулуш-биле байырлашкан.

Байырлажышкын черинче бар чыда, үделге чыскаалы Республиканың Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының чанынга доктааган. Тимур Дулуш ол өөредилге черин 2011 чылдан эгелеп удуртуп турган. А хамааты хөөржүдүлгө езулалы Тываның В.Халилов аттыг күрүне филармониязынга эрткен.

Көрүкчүлери, мөгейикчилери, коллегалары, эш-өөрү, хөгжүм делегейинче орукту ажитканы дээш четтирип чоруур ооң хөй-хөй санныг кижизидикчилери дүш үезинде чыгып эгелзэн. Тимур Дыртык-ооловичининг архив материалдарын телевизорга көргүскен, ооң чырык чедишкенини, хүн бүрүнүн амыдыралы – көвей-ле сактышкыннар чуруктарда чырыттыганын. Ол хөй талалыг кижиге. Уран чүүл школазын удуртуп, үрер хөгжүм оркестрининг уран чүүл удуртукчузу база ОНФ-ниң Тывада регионалдыг штавының даргазы болуп чораан.

Орнукудулга езулалының башкарыкчызы Владимир Копуш чурттуң болгаш өске-даа даштыкы чурттарның аңгы-аңгы булуңнарындан келген хөй санныг телеграммалары номчаан. Тимур Дулуштун удуртулгазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Үрер хөгжүм оркестри гастрольдап, аңгы-аңгы фестивалдарга киржип, делегейинг янзы-бүрү чурттарына барып четкен. Оон аңгыда Тимур Дыртык-оолович Кызылга эртип турган «Азия төвүнде фанфаралар» делегей чергелиг фестивалдың организакчызы турган.

Шолбан Кара-оол баштаан Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери Тимур Дулуш-биле байырлажып чедип келген. ТР-ниң Чазааның Үрер хөгжүм оркестрининг уран чүүл удуртукчузу болуп, ол Тыва Республиканың Баштыңының киржилгези-биле албан-езуунун байырлалдарының, езулалдарының, Чазак деңнелдиг хемчеглеринг хөгжүм үделгезин хандырып турган.

«Бо биске улуг чидирг-дир. Бистиң Тывага оон-даа хөй чүлдү кылып болур турган кижиге анык назынындан чарлып чоруткан. Тимур Дыртык-оолович – чонунун төлөпиги огу. Ол аажок кызымак, бурунгаар көрүштүг, езулуг патриотчу кижиге чораан. Ооң ажил-херзэн чоок кижилери, эш-өөрү уламчылаар боор дээрзинге бүзүрээр мен, чүге дизе ол бар бүгү-ле күжүн олче үндүрген болгай. Ооң чоок кижилеринге чугаалаксап тур мен, ажил-шүжүгүнү үлежип, силер-биле кады кажыдап тур бис» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

gov.tuva.ru

ЧАЙГЫ КАДЫКШЫДЫЛГА
КАМПАНИЯЗЫНЫҢ ЧОРУДУУ

Амгы үеде уругларның чайгы дыштанылга лагерлеринде үшкү ээлчег эгелзэн.

Тываның кижиге болгаш уруглар херектерининг талазы-биле төлээзи Ольга Россованың чугаазы-биле, лагерлерге дыштанып барып турар уругларның саны ээлчег бүрүзүнде эвээжеп турары дүвүрелди оттуруп турар. Чайгы лагерлеринг 2017 чылдың даңзызында 193 олут бүртүктеттинген болза, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының медээлери-биле, бирги ээлчегде 173 олут ажиттыганын. Ол дээрже 18 хоорай даштыкы, хүндүскүнүн, 155 лагерге ниитизи-биле 7856 уруг хаара туттунган. Кызыл хоорайның, Би-Хем болгаш Барыын-Хемчик кожууннарның уруглар лагерлерининг саны ийги ээлчегде көзүлдүр-ле эвээжзэн. Ольга Россова 2016 чыл-биле деңнеп көргүскен. Эрткен чылын 235 чайгы кадыкшыдылга лагерлери бүртүктеттинген турган, ниитизи-биле 33007 уруг хаара туттунган.

Кезек кожууннар бирги болгаш ийги ээлчегде дең-дең санныг лагерлерни арттырган. Оларга Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннар болгаш Ак-Довурак хоорай хамааржыр.

Тываның кижиге болгаш уруглар херектерининг талазы-биле төлээзи хөй-ле лагерлеринг ажилдары-биле танышкан. Барыын-Хемчик кожуунда хоорайдан дашкаар «Тажный» лагерден ырак эвээсте чаа дыштанылга лагери туттунуп турар. Аңаа ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы 2,5 миллион рубльди тускайлаан. Төлээзинг дыңнатканы-биле, уругларга ыяштан амгы шагның делгем бажыңчыгаштарын, столовая, кухня болгаш чунар-бажыңны кылган. Акша чедишпзэн болганы-биле, амдызында соңгалар, эжиктер, эрежок чугула дериг-херексел, эт-сеп чок болуп турар. Республиканың Өөредилге яамызы немей 1 млн. рубльди аңгылаар, кожуун үндүрген чарыгдалдарны бадыткап турар документиленни бүрүнү-биле көргүзөр. Россованың бодалы-биле, ол акша лагерь ажилдарына эрежок чугула акша-хөрөңгини тускайлаарының аргазын көөрүн Тываның Баштыңындан дилзэн.

ТР-ниң албан езуунун сайтызындан.

Республика хүнү, Наадым-2017 байырлалдарга уткуштур

Мөңгүн-Тайга кожуун:

НААДЫМ-2017, «МАЛЧЫН» КУБ-60

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

делегацияның кежигүнү Саны-Шири Ооржак, Ленин орденниң эдилекчизи, сарлык кадарчызы Михаил Көже, Кызыл тул орденниң эдилекчилери Очур Донгак, Очур Дастан, мурнакчы хойжулар Успун Донгак, Тейнин Дамдын, Комбу Иргит, Дагба Чочай-оол, СССР-ниң Дээди Советининг болгаш Тыва АССР-ниң депутаттары Борис Тейнин, Хүлер-оол Конгаржал, Биче-оол Донгак, Бичиш Донгак, Чечекмаа Мандычы, Нина Чыжыр-оол болгаш өске-даа алдар-аттыг кижилерни улуг чоргаарал-биле төнчү чокка ажил-агыйның адырлар аайы-биле адап-санал четпес бис.

Амгы үеде «Малчын» КУБ директору Изольда Тырышова Тондарның удуртулгазы-биле юбилейин эки көргүзүлгелер, балык болгаш эт болбаазырадыр чаа цехтерни ажадып, бүдүрүлгениң бүдүрүкчү күштерин улгаттырып тургаш, уткуп турары өөрүнчү.

Бо чылдың июнь 1-ниң медээзи-биле алырга, «Малчын» КУБ-та мыйыстыг бода малдың баш саны 517 четкен. Ол дээрже эрткен чылга деңээрже 102 хуу өзүлдег болган, шээр малдың баш саны 24 муң 960 баш чедип турар. Чылгы мал – 134, эрткен чылга деңээрже, өзүлде 107 хуу. Бо көргүзүлгелерни алгаш көөрге, «Малчын» бүдүрүлгезининг ажил-ишчилери малды улуг чидирг чокка камгалап ап, кызымаккай күш-ажылы-биле эки түннелдерни чедип алганын херечилеп турар.

2016 чылда малчыннар Наадым-ын таварыштыр база Мөңгүн-Тайга кожууннун тургустунганындан бээр 75

чыл оюнун бүдүүзүндө ТР-ниң Чазааның деткимчези-биле кожуунга 3 чаа дизель-генераторларны тургузуп, ниитизи-биле 945 киловатт электри күжүн ажилалче киригени суурларга чырык чедишпезининг талазы-биле эң-не чидиг айтырылганын бирээзин шийтпирлзэн.

Ийи дугаар чидиг айтырыг – кадыр-берге арттар ажыр оруктар. Чоокта чаа база-ла бойдустан хай-халавындан чирлип калган оруктарны септээр улуг ажилдарны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун деткимче дузазы-биле кылып чоруткан. Ам оларны дескилеп-таптаар ажилдарны чедир кылыры арткан.

Эрткен кыш мөңгүн-тайгажыларга улуг өөредиг болган. Барыын кожууннарга төөгүде туруп көрбзэн, бир метрден бедик хар чагган, мал-маганны онча-менди кыш ажыраар дээш, малчын бүрүзү эң харысалгалыг, кызымак ажилдаан. Агаар-бойдустан кичээн-дириин, эрткен чылдарның чыгынган арга-дуржулгазын улам сайзырадып, арга-курлавырларны, күштү мөөңөп тургаш, бо чылын мал чемининг белеткелинче улуг кичээнгейни углан-

Байырлал үезинде.

дырары чугула дээрзин Мөңгүн-кожууннун ажил-ишчилери мед билип, бо шалыпчы кампания хынамчалыг белеткенгеннер. Шудургу көдээниң ажил-ишчилер чедишкенин күзеп каалыңар.

Байырлал хүннеринде янзы-оюн-тоглаалар, мөөрейлер, аътчы, мөгө-хүрежи, хол, бут бөмбүр, херээжен спортчулар араз маргылдаалар база болган.

Даш-оол МОН
белет

Уруглар ойнаар чаа шөлдер

СҮТ-ХӨЛДЕ УЛУГ БАЙЫРЛАЛ

Июль 21-ниң хүнүнде Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы суурга бичии уруглар ойнаар шөлдүн ажадышкынынга тураскааткан улуг байырлал болуп эрткен.

Байырлалдың ажадышкынынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты Седен-Очур Кара-Сал, Тыва Республиканың көдээ ажил-агый яамызының төлээлери Аян Владимирович биле Любовь Ооржак, Бай-Тайга кожууннун чагыргазының даргазы Алдай-Мерген Алдандаевич, Өвүр кожууннун чагыргазының даргазы Аржаан Никифорович аалдап келгеннер. Көдээ ажил-агый сайыдының мурнундан Сүт-Хөл кожууннун чагырга даргазының саң-хөө талазы-биле оралакчызы Очур Шоевичини уруглар шөлүнүн тудуун боттандырып, эгезинден төнчүзүнге чедир удуртканы дээш, Хүндүлел бижик-биле шаңнаан. Мындыг чараш уруглар ойнаар шөлдү келир чылын Алдан-Маадыр сумузунга тударын кожууннун чагырга даргазы Дайынчы Бавуужапович Ондар дыңнаткан. Бүгү ада-иелерниң мурнундан эге класстар башкызы Елена Кыргыс-ооно өөрүп четтиргенин илереткен.

Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы суурга бичии уруглар ойнаар шөлдүн ажадышкынынга тураскааткан болгаш Тыва хүреш федерациязының шаңналы дээш 64 мөгениң хүрежин эрттирген. Байырлалга аңгы-аңгы кожууннардаан аалчылар келген. Кожууннун чагыргазының даргазы Дайынчы Бавуужапович Алды-Ишкин көвүрүүнүн тудуунга улуг үлүг-хууун кириген Мөңгүн-оол Калчан-оол-

ович Ондарны Хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

Тыва Республиканың шыырак дээш мөгелери келгеш, байыр-лалды каастааннар. Арзылаңнар, Чааннарның, Начыннарның ачыр-дачыр тудушканының түннелинде, ТР-ниң Чаан мөгези Эрес Кара-Сал шүлүп үнген. Тес-Хем кожууннун мөгези, Сүт-Хөл күдээзи, Тыва Республиканың Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш үжүрлешкен. Үшкү-дөрткү черлерге ТР-ниң Чаан мөгези Андрей Хертек база Сүт-Хөл кожууннун шыырак мөгези Серек Ондар төлөпиг болганнар. 5-тен 8-ке дедир шаңналдыг черлерде: Аяс Кула (Мөңгүн-Тайга), Кайгал-оол Ондар (Сүт-Хөл), Субудай Шойдун (Улуг-Хем), Арат Монгуш (Сүт-Хөл) болганнар. Чараш девиг дээш ТР-ниң Начын мөгези Отчугаш Тежикти, чараш арга дээш Мерген Монгушту шаңнаан. Ниитизи-биле хүрештинг бедик деңгелге эрткенин ырак-чооктан келген аалчылар болгаш чурттакчы чон онзапал демдеглзэн. Мөгелер аът, шары, хой болгаш, акша база өртектер белектер-биле шаңнатканнар.

Өлөң ховузунга база-ла уруглар ойнаар шөлдүн байырлыг ажадышкынынга тураскааткан болгаш Аът федерациязының шаңналы дээш республика чергелиг аът чарыжы болган. Чүгүрүктөр, чыраа-саяк аъттарның мөөрейинге ниитизи-биле 30 ажыг аът киришкен. Чарыш дөрт аңгы хевирге эрткен. Аът чарыжы чүгле мөөрей эвес, чылгычылар, мунукчулар болгаш чылгы малга сонургалдыг аарыкчыларның база бир онза оюну. Ук чарышка байза кирген анык...

аъттар: 1-ги черде Сактаа Монгуш 4 харлыг калчан-шилгизи (Баян-Тала), 2-ги черде Айдыс Ондарның 3 харлыг ады (Кара-Чыраа), 3-кү черде Ондар Кгялцанның 3 харлыг калчан-шилгизи (Суг-Аксы).

Улуг чүгүрүк аъттар: 1-ги черде Валера Кыргыстың 5 харлыг калчан ады (Кара-Чыраа), 2-ги черде Эртине Ооржактың 8 харлыг калчан ады (Баян-Тала), 3-кү черде Алдай Ондарның 6 харлыг шилги ады (Кызыл-Тайга).

Анык чоруктуг аъттар: 1-ги черде Айдыс Ондарның 4 харлыг бора ады (Суг-Аксы), 2-ги черде Буян Монгуш 4 харлыг доруг ады (Сукла), 3-кү черде Леонид Лакпааның 3 харлыг калдар ады (Кызыл-Тайга). Улуг чоруктуг аъттар: 1-ги черде Альба Бады-оолдун 5 харлыг кара ады (Сукла), 2-ги черде Сылдыс Донгак 8 харлыг калдар ады (Теве-Хем), 3-кү черде Аргар Ондарның 9 харлыг доруг ады (Суг-Аксы).

База-ла ол байырлалга тураскааткан командалар аразында «Төрзүн» кожуун деп шыдыраа маргылдаазының ырак-чоок кожууннардаан келген ишчилеринге Дайынчы Ондар, аалдап келгеннери дээш, четтиргени илеретпишаан, байыр чедиргеш, маргылдааны ажиттыганын деп чарлаан. Маргылдаа хөй-ле шыдыраачылар чангыс черге чыып, чүгле аразын мөөрейлежир эвес, а үрдө көрүшкү эжишкелерге сагыш хандыр хөөрөж хөглөп алып чылдагаан болганын демдегелес арга чок.

Шыдыраа маргылдаазының бирги черинге Чөөн-Хемчик кожууннун командалы, ийги черинге Сүт-Хөл кожууннун командалы, үшкү черинге Барыын-Хемчик кожууннун командалы тус-тузунда төлөпиг болган.

75 ХАРЛААН ЮБИЛЕЙИ-БИЛЕ!

Тываның Баштыңының байыр чедиришкени

Тываның хоочун, күүсү күүсүне ажилдак-кызы Шериг-оол Дизи-кович Ооржакка ооң харлаан юбилейи-би-Тыва Республиканың ааның кежигүннеринин үнээзинден байыр че-тип тур мен. Силер Ты-ны дыка нарын үеде-ртуп, бергелерни алып, кончуг чугула со-ал-экономикага со-аларны шиитпирлеп-даан силер. Чаңгыс-чурттугларыңар-терниң кылган ажил-еңерни утпас дээрзин-үзүрээр мен. Быжыг ка-тышылды, аас-кежикти, туу чүүлдерге экини, ишкенин күзедим.

Тываның Баштыңы
Шолбан КАРА-ООЛ.

Чурукту архивтен алган.

Шериг-оол Дизижинович Ооржак «Шын» солунун журналистери-биле ужурашып, оларның сонургаан айтырыгларына харыылаан.

— Шериг-оол Дизижи-кович, 1991 чылда СССР буступ күүсүне эргилдези бол-авустун хуннеринде силер турган силер. Ынчан чүнү билген силер?

— 1991 чылдың августун ол-еринде Москвага турган. Ынчан Ново-Огаревага турал болуп турган болгай. Августун 15 республика-га 20 ажыг автономну-бикалар аразында керээ-дугайында чугаалажып, керээзиниң сөзүглелин-түп, дүн-хүн чок хуралда-н. Ам артында эвилел-ен республикалар биле-омнуг республикаларның-ерин деңнеп алган. Августун-н хунунда Москвага ху-рттиргеш, ол керээге ат-деп барган. Тывадан ке-ат салыр кижжи Чимит-Дор-жикович Ондар. Керээге-ликаларның баштыңары-ыр кылдыр ынчаар тургу-ган улус чораан. Бир эвес-эрээн чүве болза, чазак-ы мен база салыр турган

тенгиниң 4 шакта туруп-а, сонгаже көрүптеримге,-ва» гостиницаны долган-анкылар, бронетранспор-Шөлдерге көргөн — шупту-Телевизорну ажиткан —-дылгалар чок. Удаваанда-угайында дамчыда берди. Доржу Байыровичке чеде-а. Мындыг чүве болган-дыр-тааладым. Ак бажың баар-ээримге: «Мен Кремль, -овка барайн» — диди. -а бажыңга чеде бээримге, -ында чоруп тур. Тыва-путат Алтай Николаевич-ол база ында халып тур. -аа ужурашпайн, дугуржуп-и оралакчы даргаларымга-ээримге, олар дүште-даа-ылдап олурлар. Оларның-угаалажырымга, мындыг-ооп турар, оон чүү-даа-тир ийин дидирлер. Оон-кээримге, Чимит-Доржу-ович: «Лукияновка чор-

дум. Эрге-чагырга турган езугаар катап эглип кээр хире-дир» — ди-дир. «Че, ындыг болза, мен чана берейн» — дээш, бээр дораан-ужуп келген мен. Чимит-Доржу Байырович мээң соомда ужул-келген. Тывага ол эргилде кан-чаар болганын силер билер-ле болгай силер.

— Ельцинниң үезинде Ты-ваны соңгу чүк девискээрле-ринге деңнээн, ооң ачызын-да республиканың чонунун-акша-шалың байдалы-даа-чүгээртээн. Ооң канчаар болга-нын чугаалап берип көрүңерем.

— Горбачев рынок харылзаа-ларын чарлаптарга, ону соора-билип, регион бүрүзү бодунун-думчуун харап, экономикага-харылзаалар үстүп эгелээн. Бо-болгаш өске-даа чылдаганнар-биле республиканың чонунун-социал-экономикага байдалы-баксыраан. Тыва АССР-ниң Ми-нистрлер Чөвүлелиниң даргазы-тургаш, РСФСР-ниң Министрлер-Чөвүлелиниң даргазы Сила-евке, СССР-ниң Министрлер-Чөвүлелиниң даргазы Николай-Иванович Рыжковка бо айтыры-ны тургузуп эгелээн мен. Орус-кижилерниң Тывадан көжүп үнүп-турар чылдаганы чүгле поли-тиктиг байдалдың нарыдааны-эвес, а кол чүүл республикада-социал-экономикага байдалдың-бергедээни дээш өске чылдаган-нарны тайылбырлап, Тывага ха-маарыштыр тускай хоойлуну, чар-лыкты хүлээп ап, республиканың-байдалын экижидер талазы-биле-кандыг бир хемчегни алып болза-эки деп, ийи-үш чыл дургузун-да тутчуп келген түңнелинде-Россияның Президентизи Ельцин-чарлыкка ат салганы ол. Тывага-чүге мындыг тускай деткимчени-бээр ужурулгү чүвөл дээн, удур-регионнар, удуртукчулар хөй турган.

Соңгу чүк девискээрлерин-харыылап турган Юрий Яров-дарганы дамчыштыр Борис Ель-цин-биле дугуржуп ап шыдапкан-бис. Яровка баштаткан 63 кижжи-составтыг ажилчын бөлүктү 1993-чылдың ноябрь айда Тываже

чорудупкан. Ынчан мен мынча-деп бодап турдум — Тывага чылыг-боор болза, бо улус кандыг-даа-документке ат салбас эвеспе, ол-хүн соок болган болза деп күзеп-турдум. Эртен турум кээримге, -агаарның соогу — 43 градус. Мээң-дилээмни бурган канчап дыңнап-каан чор деп бодап каан мен. Яров, ооң кадайы, ажилчын-бөлүктүң кежигүннери гостиница-да. Оларның хептери чуга, ол-ла-хевиле-биле машинага, оон улаш-тыр аэропортка ийи вертолетка-олуртупкаш, Севиге ужуруп чеде-берген бис. Ол черниң чуртта-кчылары староверлер уткуп алган. Яров оларның-биле ужуражып, -үш-ле минута хире чугаалашкаш, -«Бо кандыг соок чүвөл» деп бо. Оларның чүге кээрин баш бурун-гаар дыңнаан болгаш, Севиниң-чурттакчылары «Соогу кончуг-дур, бис база доңуп тур бис»-деп өжөгүрээ чугаалааннар. Ажилчын бөлүктүң кежигүннерин-вертолеттарже дедир киригеш, -баш бурунгаар белеткеп каан-кышкы хептерни кедирген бис. Тус черниң чурттакчылары-биле-Яров суглар чугаалашкан. Бөлүктүң составына соңгу чүк та-лазы-биле Карелияда шинчилел-институдунун директору чораан-чүве, ол кижжи Тываны соңгу чүк-девискээрлеринге деңнээринге-дыка удур турган. Кызылга ужул-келгеш, Яров оон: «Кышкы бөрт-кеттиң бе?» — деп айтырган. Ол-кижи: «Чүгле бөрт эвес, кышкы-кидис идик кедип алгаш турдум»-— деп харыылаан. Яров: «Ындыг-болза, документке сен эң баш-тай ат салыр сен» — диген. Кы-зылга ажилчын бөлүктүң хуралы-болган, аңаа ооң кежигүннериниң-шуптузунун «чымчаа» аажок-болган.

Удаваанда Ельцин келдир-кен. Чеде бээримге, Яровче дол-гааш, Тывада байдал кандыг-дыр-деп айтырарга, аңаа доңуп өлүп-каг частывыс деп ол баштакта-нып харыылааш, республиканың-удуртукчуларының көдүрүп турар-айтыры шиитпирлеттине бээр-деп дыңнаткан. «Чарлык албан-болур. Сен чана бер» — дээш, -Ельцин мээң холум туткан. Бо-айтырыгны шиитпирлээниниң-төөгүзү ындыг болган.

Тываны соңгу чүк девискээр-леринге чаңгыс-ла чарлык-биле-деңнээн деп бодаар силер-бе? Чок. Ону боттандыраары-га ниитизи-биле 12 хире док-таал дээш өске-даа хөй доку-ментилерни хүлээп алган. Бо-айтырыгны шиитпирлээниниң-ачы-дузазының чаңгыс чижээн-чугаалап каайн. Тываны соңгу-чүккө деңнээриниң мурнунда-биске 36 800 пенсионер турган, -деңнептерге — 80 муң хире апар-ган. Оон аңгыда акша-шалыңга-немелделер, соңгу чүк девис-кээринге деңнээн черлерге кыш-ка удур одаар чүүлдерни баш-бурунгаар сөөртүрү дээш оон-даа-өске.

Тываны соңгу чүк девис-кээрлеринге деңнээн чарлыкка-ат салган соонда Борис Нико-лаевичке ужурашкан: «Силер-Тывага аалдап кээр болзуңарза, -эки боор» — дээн мен. Президент-Яровче дораан-на телефоннааш: -«Мээң Тываже чоруурумну тус-кай планнап калыңар» — деп-айтышкын берген. Россияның-Президентизи Борис Ельцинниң-Тывага чораан төөгүзүн билер-силер.

— Силерниң респуб-ликаны башкарып кел-ген чылдарыңарда Россия-Федерациязының «Россия-ның-культуразы», Тыва Рес-публиканың «Тыва Респуб-ликаның-культуразы» деп-улуг төлевилелдериниң шу-гуму-биле тыва дыл, үндезин-культура, шажын-чүдүлгө көскү-сайзыралды алган болгай. Силерниң бодалыңар-биле-бо талазы-биле кол чедииш-киннерге тыва гуманитарлыг-эртемниң ужу-дузазы кандыг-болганын, Шериг-оол Дизижи-кович?

— Кижжи айтырыгының-дугайында мээң бир дугаар чар-лыым бар. «Ие-чаш база ада-ие камгалалы болгаш өг-бүлө-быжыглаарының соңгаарла-дып-болбас хемчээн алырының дуга-йында» 1992 чылдың апрель-26-да үнген Чарлык-тыр. Ол дээр-ге ие кижжи, ооң чашурунун, өг-бүлө-айтырыгының политиказы-дыр. Ол дээрге садик айтыры-дыр, школа, ортумак болгаш дээди-өөредилге айтыры-дыр, ол-дээрге эртем, шажынның, үзөл-бодалдың, культураның, спорттун-айтыры-дыр. Шупту-ла бүгү бо-гуманитарлыг айтырыглар ол-Чарлык иштинде кире берген. Ынчал кээрге 1992 чылдан 2007-чылга чедир кылган-на ажилым-кижи айтыры.

Чүгле эртем талазы-биле-алыр болза, мен республиканың-Министрлер Чөвүлелин хүлээп-ап турумда, Тывага чүгле 2 эр-тем доктору турду — Шулуу-Чыргал-оолович Сат биле Юрий-Луджапович Аранчин, 32 эртем-кандидады турган, ол-ла. А 2007-чылда чоруп турумда 24 эртем-докторлары (колдуу-ла дыл, -гуманитарлыг айтырыглар), оон-400 ажыг эртем кандидаттары-бар аларды. 7 эртем-шинчилел-институттары тургустунган, ийи-институт турда, 5 немешкен. Тывага университет, студентилер-хоорайжыгажы, эртем лаборато-риялары ажыттыган.

Солун чүүлдер мындыг — кон-чуг салым-чаяанның улустары-выс-бар болгай. «Мээң оylum Европа-чемпиону болган азы Делегей

чергелиг шуулганнарга кириш-кен, Олимпиадага тиилээн» деп-чугаалар чок турган. Бистиң-даргаларывысты буруудадырга-чүү боор, ол үеде бажыңдан, -Москвадан эгелээш баткан систе-ма ындыг турган.

Салым-чаяанның уругларның-«Алаң-Тос» ансамбли кайы хире-сайзырап эгеледи, «Саяннар»-канчаар алдаржыды, чеже деле-гей чергелиг чемпионнар тыптып-келди. Делегей чемпионнары-шуут турбаан. Мен ажилдап-кээп турумда 2 Европа чемпиону-турган: Александр Доржу биле-Чечен-оол Монгуш.

Бо кончуг чугула айтыры-дыр. Бир-ле дугаарында кижини-камнаар, кижини хүндүлээр. Со-циал чөптүг, шынчы, ак сеткилдиг, -бөдүүн болур, бо чорук-биле-чоннуң, кижжи бүрүзүнүң сүлдэ-зин, сүзүүн көдүрер. Кижжи айтыры-бир дугаар черге турар болза, -ынчан сайзырап чоруй баар бис.

— Силерниң улуг удур-тулга ажилыңдан халажып-чорутканыңардан бээр таптыг-ла он чыл болуп турар-дыр. Ынчан силер ам-даа бир хуу-саада ажилдаптар, Влади-мир Путинниң бо үеде турары-хире назы-харлыг, канчаар-даа-аажок дуржулгалыг турган-болгай силер. Аткаар көргөш, -ынчангы ол байдалды кандыг-сагыш-сеткил-биле чурттап-эрткениңерни, ону канчаар-хүлээп алганыңарны чугаалап-бээр силер бе?

— Халажып чоруур деп чүвөгө-белен турган мен. Ынчан мен-Россия Федерациязының Күрүне-Чөвүлелиниң кежигүнү тургаш, -парламент депутаттары-биле-кады Россияның соңгуттуруп-ал-ганы губернаторлары чеже чыл-ажылдап болуруп деп айтырыгны-каш удаа сайгарып, чугаала-жып турган бис. Бо айтырыгының-төөгүзү узун. Колдуунда-ла ийи-хуусаа иштинде ажилдап-бол-лур, үшкү хуусаада хоржок деп-түңнелге кээп, ону регионнарның-конституцияларына база бы-жыглап каан турган. 1999 чылда-ол дугайында тускай хоойлуну-хүлээп алган.

Оон соонда база бир үскү-лежишкын, маргылдаа туруп-келген. Оон түңнелинде 2003-чылда күүсөкчи эрге-чагырганың-удуртукчуларын, амгы дыл-биле-адап чугаалаарга, губернаторлар-ны Россияның Президентизиниң-сүмелээни-биле тус черниң пар-ламентизи бадылаар кылып каан.

Мен губернаторларны соңгуур-бе, азы бадылаар бе деп айты-рыга чаңгыс бодалдыг, чаңгыс-принциптиг турган мен: регион-баштыңын чон боду соңгузун деп. -Езулуг демократия ол-дур.

Чүгле беш-беш чыл, ийи-хуусаада чонунга соңгудуп-бол-лур деп Федерация Чөвүлелинге-саналдап, бадылап турган кижжи-бодумнуң принципимни канчап-үрээр мен. Ынчангаш чон боду-билзин деп бодалдыг, шиитпир-лиг турган кижжи, ийи хуусаада-чонумнуң бүзүрелин ап, чонумга-соңгуттуруп чораан кижжи үш-дугаар хуусааже дап бере бээр-эвес мен. Ынчангы Россияга-тургустуна берген томуйлашкын-байдалын билип турган, аңаа-белен турган болгаш, сагыш-сеткил-талазы-биле ундаваан мен.

Ш.СУВАН, А.СОЯН, Н.ЭРГЕП,
«Шынның» корр.

Чайгы дыштанылга-2017

НОМ – КИЖИНИҢ ЭЖИ,
СҮМЕЛЕКЧИЗИ

Ном – кижиниң угаан-бодалын эң-не сайзырадыр чүүл, ном дээрге, чааскаан болзуңза, сээң эжиң болур, арга-сүмө хереглеизинге, херек чүүлдерни база-ла оон дүрген тып алырың айтыкчың, дузалакчың, сүмелекчиң.

Чылдан чылче бистиң сумуушта Чаа-Суур көдээ модельдиң ном саңы школа чанының «Чангыс-Терек» дыштанылга лагери-биле сырый кады ажылдап турар бис. Өөрөдиге чылы төнерге-ле, кандыг-даа ада-ие ажы-төлүнүң чайгы дыштанылганын боттарыңа ажыктыг кылдыр, солун эрттирип алырын күзээр болгай. Бичии чаштарның номчуттунарыңа сонургалын оттурарыңа дузалыг хемчеглерни база Россияда чарлаттыңан бойдус камгалал чылыңга тураскаадып, уругларның мөзү-шынар кижизидилгезинге оюн-тоглааны, төөгүлүг, тураскаалдыг шактарны база оон-даа өске янзы-бүрү хемчеглерни план езуугаар

организаптап эрттирдивис.

Чаштарның эң-не сонургаары, манаары – көжүп чоруур номнар, сеткүүлдер саңы. Амгы үениң аайы-биле чаштар мультимедийлиг викториналар, оюннарны дыка сонургаарлар. Өвүр кожуунда «Эң-не номчуттунар суур» деп төлөвилел бо чылын чарлаттыңан. Ынчангаш аңаа үндезилеп, бирги, ийиги сезоннуң эң-не тергилер номчукчуларын илереттивис. Олар кымнарыл дизе: Алдын-Сай Комбуй-оол, Оюуна Монгуш, Найдан Сарыглар, Сугбат Тюлюш, Аңгыр Тюлюш.

Бистиң-биле кады демниг ажылдап, лагерьге баарывыска, таарымчалыг байдалды тургузуп берип турган ажилдакчылар болза, лагерьниң начальниги Олча Ивановна, бирги сезоннуң башкызы Мая Кара-ооловна, ийиги сезоннуң башкызы Аяна Викторовна, амданныг аъш-чем кылыкчызы Чинчи Александровна, арыг-шевер тудукчузу Чечена Борисовна оларга четтиргенивисти илередип тур мен. Чүгүл чайгы үеде-даа эвес, ада-иелер-даа, чайгы дыштанылганында школачылар-даа, кижилер-бүрүзүңге, хостуг үезин халас эрттирбейн, номчуттунуп чоруурунче кыйгырып тур мен.

Аяна МАЙЫНДЫ,

Чаа-Суур көдээ ном саңының эргелекчизи.

Өвүр кожуун.

Лагерьниң уруглары-биле.

Улусчу медицина

ХОРАЛЫГ САЛДАРЛАРДАН
ЭМНЕНИР

Амгы хоозураашкын үезинде хиктиг эмнерни ижип тургаш, аарыг кижилер бодун шуут экиртир эмненип алыры берге. Ылаңгыя аарыглары хоочураан болза, аңаа хей санныг эмнер, хемчээлдер херек.

Хан базыышкын улуг кижилерге бистиң амгы медицина эмнерни доктаамал ижерин сүмелеп турар. Ол эмнер кижиниң организмине хоралыг салдарлыг дээрзин мен бодумга чүктээш билдим. Ынчангаш күрүне албанының медициназындан аңгыда улусчу медицинаның аргаларын ажыглаары амгы сайзыраңгай, ажык-чарлыг үеде чугула айтырыг болур.

Сөөлгү 10-15 чылдар дургузунда чөөн чүк медициназын база практикаларын Тываның бурунгаар көрүштүг эмчилери 2-3-даа удаа көдүрүп турдулар. Чаа эгелээшкн черле янзы-бүрү билдинместерлиг, чигинишкннерге таваржыр болгай. Элээн үениң белеткелдериниң соонда, бо июль эгезинде Кадык камгалал яамызының хайгааралының болгаш деткимчезиниң адаа-биле эмчи колледжиниң баазында «Улусчу медицина төвү» дүрүм езуугаар ажыттыңан. Ында эмчи-лама, гомеопат болгаш ине-биле эмнээр специалистер, массажист база бар. Үстүнде бижеэн бодалымга хамаарыштыр хүрээлерде албан-хаакчылап турар философ, эмчи, чодпа-ламалардан арга-сүмени ап, шажынчы езулалдардан кылдыртып ап турарын аарыг улуска сүмелээр-дир мен.

Кижилерниң физиологтуг мага-боттарында тыттып турар аарыгларның чылдагааннары: карма, чатка, кара энергиялар, бүрүлбаазын кара күштер улустуң угаан-медерелинде, энергияларында чыпшына берген чоруур. Бо бүгү хоралыг чүүлдерни төвүт мистиктиг азы хуулгазын медицинаның аргалары-биле адырып, арыглап болур. Бодум хуумда мону ажылымда 20 чыл чедир ажыглап турар мен. Төвүт медицинада мантралар

болгаш езулалдар-биле эмнээр мистиктиг терапия кол черни ээлеп турар. Медицина Буддазының өөрөдигинде Бхайшаджя Гуру бүгү аарыглар угаанда дазылданып чыдар, күш-энергия деңгелинде ваджралыг мага-ботка четчи бергеш, оон физиктиг мага-ботка илерээр деп бижеэн.

Кадыкшылдыг угаан деңгелинде сандараашкынны чайладырда Буяныг Дхарманы эдерер, даян практиказын кылып, аарыгның доораланган чылдагааннарын медереп билзе чогуур. Оларның чамдыктарын кыска тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Кижиниң энергиязының деңгели чугаа дамчыштыр илереттинер. Ол чугааланып турар үеде оон үнүнүң өткүдүндөн, аянындан энергиязының кандыг байдалда турарын, база оон-даа өске хемчээлдеринден аарыгын тодарадып болур. Лама-башкыларның чугаа дамчыштыр мантралар, судурлар номчуп турар үезинде ол чүүлдер аарыг кижиниң энергиязының байдалына салдар чедирип, элементилерниң деңгелин эвезин өйлээр.

Төвүт эмнээшкн чаңчылында эмчи-лама медитация азы тускай езулал үезинде бодун Идам азы Хандымаа кылдыр хуулдуруп алгаш, аарыг кижиниң бодун эмнээшкнне белеткеп, арыглаашкын мантразын номчуп эгелээр. Оон аарыгны болгаш өлүмнү тыылдырып болур аңгы-аңгы тодаргай бүрүлбаазын кара күштерни үндүр сывыраарыңче, мегелээринче, базып, узуткаарыңче уланган тускай магия «хүрүмнерниң» кайы-бирээзин ажыглаар.

Бир эвес кижилер үргүлчү аарып туруп бээр болза, лама-башкы чуратайың тайылбыр судурундан чүү чүве хора чедирип турарын, кандыг езулал кылырын тодарадып алыр. Хан-дамыр, өкпе, рак, СПИД болгаш өске-даа эмнээри берге аарыглар көвүдээр бо үеде эмнээшкн бурганы Менладан дуза дилеп, оон тариназын номчуп, сүзүк-бүзүрелдиг чалбарыры чугула. Бо сөөлгү ийи айда Кызылга Менла бурганның

мандалазын 2 удаа тудуп кылганы кончуг таарымчалыг болушкун-дур. Сөөлгүзүн Рабочая 97 деп адресте чаа туттунган «Манджушри» хүрээзинде буспайн, хевээр арттырганын тыва чонга ховар аас-кежик деп санаар мен.

Өөрөдиге литературазында сес эмнээшкн бурганнарыңа Манджушри мынча дээн: «Хоозураашкын үезинде ачы-буян эвээш, хей човулаңга, аарыгларга болгаш хоралыг бүрүлбаазын кара күштерге бастырып алган амылыг амытаннар эрткен үеде аазааныңар дег, таринадан хайырлап көрүңер. Амылыг амытаннар бурганнарны көрүп, боттарының күзөлдөрүн чедип алыр болзун».

Эмнээшкнниң сес бурганнары таринаны чаңгыс үн-биле хары угда хайырлааннар. Мындыг аргалардан аңгыда, аарыг кижилерни чодпа ламалар Чод езулалын эрттирип тургаш эмнээр. Чодпа лама өскө өрөмчөйлөрнү амытаннарыңа белек кылдыр бодунуң мага-бодун, өнчүзүн, чуртталгазын өргүп, «Мен» азы эгога хандыкшаанын үзе шааптар езулалды эрттирер. Чод езулалы дузалаар болза, эмнээри берге аарыглардан качыгдаан кижилер Чод езулалы-биле кадыкшылын экижидип ап болур.

База бир сүмө: ылаңгыя чайгы үеде кадыкшылын экижидери-биле чер-чуртунуң сүүзүнүг агаарлыг бедик арт-сыннарынче, дагларынче үнүп чалбарып болза эки. Дагларда күштүг энергияны мага-бодунче сиңирип, эргилиг (хороо) кылып, тейлеп, угаан-бодалын арыглап, багай кармазы арыгланзын дээш, бойдуска буянын үүлени кылыр херек.

Чедип алыры белең төп орукта дээр болза, Улуг-Хем девискээринде Хайыракан даанда тускай эргилигн чогаадып тургускан. Ында тайылбыр, схемазы база бар. Оон аңгыда Хайыракан суурнуң дужунда Теле даан Менла бурганның даа кылдыр эде адааш, бурган-сагызыннарны олуртуп, ыдыктаан. Ону база ажыглап өөрениңер, чонум.

Силер бүгүдөгө кадыкшылды, мендичаагай чорукту күзедим.

Станислав СЕРЕНОТ,
улусчу эмчи.

Чаа номнар

НОМЧУКЧУЛАР
БЕЛЕК

Бо берге үеде Тываның үндүрер чери кайгамчык сонумнарны парлап үндүрүп тур өөрүнчүг.

Чоокта чаа үнген номнар – Ч. Айтматовтуң «Даглар болгаш хов тоожулары», Василий Монгуштуң «Зельдиг эр кадай муңзавас», «Аңаа кадай ашак муңзавас», Мария Күжүт «Чуртталга чуузазы».

Чингиз Айтматов түрк чоннарны легейде эң-не сураглыг чогаалчызы, зин номчукчулар билер. Тыва чо чылар оон аңгы-аңгы чылдарда би чогаалдарын тыва дылче очулду ном кылдыр парлап үндүргени база онзагай белек.

М. Күжүттиң номун улуг сонуу биле номчааным дугайында бижир Сөөлгү үеде тыва дылда дык лун шүлүктөр, калбак чогаалдар эгелээнин магадап номчуп чор. Оларның аразында М. Күжүттиң чодары база бир улуг черни ээлеп т «Чуртталганың чуузазы» деп номда тоожулар, «Идегел» деп номда чугаалар, проза-шүлүктөр кирип т. Оларны номчуп оргаш, М. Күжүт Тыва чоннуң амыдыралын, ада-ие хамаарылгазын, төрөөн черинге шылын, амгы үениң аныяктарының нүүр, кээргел чогуңуң дугайында бини эскерип болур. Өскээр чугаала амыдырал-чуртталганың философия болгаш психологиязын уран-чечени бижеэн.

Амгы үеде аныяктар азырады хөөңге алзып, ылаңгыя оолдар хей нуурузу эр мөзүзүн оскунуп, а дан оспаксыраар, «балдырлыг» к алыксаар апарганы база билди. Эскерип чоруурга, өөрөдиге, дицинада, эрге-хоойлу дээш өскө черлерде колдуунда-ла хөрээжен ажылдап чоруур-дур. Эртемеде ба ындыг. Ам Мария Амын-ооловни проза-шүлүктөрүндөн каш оду көрээлиңер.

Дырбаңайнып, далбаңай тының-амың уттуп алган чуртталга чуузазындан туттунупкан, бирде бирде сөөртүп, бурунгаар-ла, бурун ла чүткүдүп чоруптар сен. Кызыл ч чорунда-ла, кызагалдың какпа-дуз дыындан кээп кеденгирлээр. Түрөгдө четки-хавы сени ораап, шааңны т «Чөдөр чериң ырак-ырак, сээң төнгөн-төнгөн, салдыныңар, суларай салымыңа дүжүп бер» деп чылбыр көгүткүлээр... Оон ыңай бодал, черле дүжүп бербе, чуртталганың чын чууктап, амыдырал дээш демик.

М. Күжүт Аянгагы чурттуг, ол өгбелериниң чер-чуртун алгап-йе бижеэн. А мээң чуртум кайгамчык хем. Дөртөн чылдарның төнчүзү авамның төрөлдери-биле Час-Ада чаңгыс чайын чайлаан бис. Ы Улуг-Аянгагының, Час-Адырның бимилеме чүве-ле болгай. Аътты жерге, оон дуюгларыңа тавары балыктар агарайнып бадып т. Бежен чылдарың ортан үезинде Аянгагыга сарлык фермазыңа саанчылап турган. Шаанда Аян Шыраа-Булактарга хей-ле чылгы т чүве. Ол чоок-кавының чону мырлажыр:

Аянгагы, Шыраа-Булак,
Аъттар бажы чидиң Таңды
Анай-кара, Чараш-кара,
Кижилер бажы чидиң уруг.

Шыраа-Булак, Аянгагы,
Чылгы бажы чидиң Таңды.
Чындыр-кара, Чараш-кара,
Кижилер бажы чидиң уруг.

Мария Улуг-Аянгагы чурттуг боорга, өгбелериниң ырлажып чырызын сагындыраарым ол-дур. М.А. Күжүтте сеткилим ханызы өөрүп четтиргеним илередип, моо соңгаар солун чогаалдары-биле өөртүп чоруурун күзээр-дир мен.

Байыр-оол МОН

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг

ИДЕГЕП, БҮЗҮРЕП ТУРАР БИС

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң кир-жикчизи, амыдыралдың делгем оруунче дидими-биле кирипкен аныяк малчын Буян Өлзей-оолду номчукчуларга таныштырар бодап олур мен. Ол Каа-Хем кожуунуң Көк-Хаак сумузунуң девискээринде Сарыг-Булуң деп черде өг-бүлөзи-биле чурттап, хүлээнип алган 200 хоюн кадарып олурар.

Сарыг-Булуң девискээри бо мынчаар өстүрүп, кадарарына кончуг таарым-чан оран-на болгай. Колхоз, совхоз эринде маңаа даңгаар-ла малчыннар таар турду. Совет ажил-агыйлар хоол-душкен соонда-ла одар-белчирилгизиреп калган. Бо девискээр-ни катап дигизип, кыштаг туттуруп ашуу ээлеп, малчыннаар дээн аныяк күннелгизип эгелээшкинин суурнуң чону-биле деткээн. Бо таварылга Көк-Хаак сумузунуң төөгүзүңгө чаа арынны тиккен.

Малчынның аалы Каа-Хем эринде, аң кырында турар. Хем кыдында аң, чайын-даа черден арыг-кылаң ар-ыг соок кара суг үнүп чыдар. Аалдың эринде мал одарлыг даглар, ооргалар, аң хавактар... А аалдың мурнуу тала-да ыракта барааны көстүп турар Көк-Хаак суурга чедир, шынап-ла ужу-кыды тес деп хөөредиг чок чугаалап болур хову чаптылып баткан.

Буянның өөнүң ишти (эш кадарчызы) орус тоолдарда дег, сарыг баштыг

Аленушка — Алена — үш оолдуң иези, доос-кан эртеминиң аайы-биле башкы киж. Өг-бүлениң эр ээзи Буянның ук-төөгүзүн ном-чукчулар база сонуграп олурар чадавас.

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң ат-сураглыг чылгычызы Се-мис-оол Александрович Өлзей-оолдуң алды ажы-төлүнүң дорт дугаары — Буян ол. Күрүнениң чылгы малын арбыдадып өстүргени дээш, Тыва АССР-ниң алдар-лыг чылгычызы атты алган. ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезиниң (ВДНХ-ның) ийи хүлөр, бир мөңгүн медальдарының эдилекчизи. Улуг чылгычының эргим эжи, чөлөңгизи, хей уругларның иези Буян бичии турда-ла чок апарган. Амгы үеде Семис-оол Алексан-дрович Чөөн-Хемчик кожуунуң Чырга-кыда уруглары-биле хуу малын азырап, чурттап олурар.

2016 чылдың чайы кончуг-даа изиг болган. Чогум кыштаг тударына белет-кел ажилдарын апрельде-ле эгелей берген улус. Улуг үлөгө киржи келген улус Буянның төрөлдери, бот-боттарына бүзүрежир, эрес, шырак оолдар чүве. Кымнарыл ол дээр, Омак, Чиңгис Өлзей-оол алышкылар, Чаян Саая олар-дур.

Аленаның талазындан тудугга ооң дуңмалары Темирлан, Каң-Демир Оюннар,

честези Айдыш Хертек дузалажып чедип келген. Тудугжу тускай мергежилдиг киж чок-даа болза, бурунгаар чүткүлдүг, күштүг күзеп-соруктуг аныяк оолдар узуну 30 метр, дооразы 6 метр хемчээлдиг муңгаш кажааны болгаш чуртталга бажыңын ок-тябрь айга чедир кылып доозупканнар.

Арткан аап-саап ажилдарны Аленаның оглу Янсүрен, дуңмалары Каң-Демир, Эренчин Хертек-биле кады дыштаныр хүннерде суурдан 10 километр черни чадаг кылаштажып кээп тургаш, кылчып турган-нар. Ол-даа болза, улуг үлө бүдүргөн улуска дуза-ла болгай. Чайның кончуг изиинде ажил кылган улуска аш-чемни: сүт, хлеб, ногаа болгаш таакпы дээн чижек-тиг чүүлдерни Аленаның авазы Алефтина Анатольевна, уруу Нояна, уйнуу Даяна олар эмгележип эккеп берип турганнар.

Акажан октябрда малчыннарның чурт-таар оран-савазының, хой кажаазының тудуу доосту бээр, Буянның ачазы хар-чаэстыг соок багай хүн турда-ла, ырак-узак Чөөн-Хемчик кожуундан Буянның угбалары, уруглары-биле кады чедип келген. Огунуң чурттаар оран-савазын, аалды долгандыр шинчилеп көргөш, амыдыралчы арга-сүмезин берип, белек-селээн сеткилиниң ханызындан сөңнөп, чедиишкиннерни, аас-кежиин

күзеп йөрээген. Буянның ачазының Дерзиг-Аксында чурттап чоруур улуг угбазы, хей уруглары-биле Вера Александровна база уруглары-биле чедип келген. Аленаның эш-өөрү, авазы Алефтина Анатольевна, уруглары, төрөлдери-биле кады аныяк өг-бүлөгө чүглө экини күзеп, белек-селээн сунуп турганнар.

Буян, Алена Өлзей-оолдар харыы сөзүңгө харысалгалыг улуг ажил-херек-ти эгелеп турар үеде чедип келгеш эки күзээшкиннерни кылып, хей-аът кирип, деткип турары дээш ачазыңа, кырган-авазыңа, угбаларыңа, чоок улустарыңа, эш-өөрүңгө өөрүп четтиргенин илередип, Тываның Чазааның, чоннуң, дөргүл-төрөлдериңиң бүзүрелин шыңзыдарын чугаалап турганнар.

Бо чазын Алена чаа туткан бажыңының чанында ногаа аймаандан огурең, мор-ковь, согуна, редисти тарып алган. Шынап-ла, мындыг кызымак, боттарыңа негелде-зи бедик аныяктарың холунга барган мал күш-деңгелдиг өзүп-көвүдээр дээрзинге идегеп, бүзүрөп турар бис.

Ажил-агыйыңар чогузунам, аныяктар! Ээнзирээн булуңу, одарларны оттуруп, езулуг ээзи болуп көрүңер, чедиишкин-нерни күзедим!

Анна СЫРГА.
Дерзиг-Аксы суур.

Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг сумузунуң малчыны Светлана Долчаева Салчактын дугайын-га биживес аргам чок апарды. Чүге дээр, чорук-херек аайы-биле артып-дүжүп, үнүп-кирип чоруп тургаш ол малчынның эрес-кежээ-ни, ажил-ижинге шыдамыккайын агадап-ла ханмадым. Езулуг-ла ораг-шылаг чок ажил-ишти малчын ап бодалга келдим.

Аш чыл бурунгаар Светлана Салчак, төрөлдери-биле демнежи, чаа агны тудуп алган. Ооң ол кыштаа Сөөктен ырак эвесте тайга эдээнде ССРЭ үезинде ол черге Социалис-тик-ажылдың маадыры, маадыр ие Кандан өгбевис кыштап турган дээр. Кончуг оът-сигенин одарлыг чер-иниң турлаандан 200 метр хире кудук бар. Светланаң дөргүл-дери кудуктуң черге 100 метр ажыг ап кире берген эрги хоолайларын аш, чаа хоолайлар-биле солааш, ап болур кылдыр кылып бергеннер. Аш малчыннар боттары-даа, мал-ы-даа чылдың дөрт эргилдезинде бергедевес.

Малчынның ук-төөгүзүн алырга, Бай-а хей мал-маганың чораан, Бай-деп Кызыл-Даг чонунуң хүндүлөп Бай-Норбу Салчактын уйнуу болур. А өгбевистиң ат-сураа бүгү Тывага берген турган-на болгай. Ада-аң Улуг дайынының кадыг-дошкун-рында Кызыл Шериге дуза кылдыр ардан эң-не хей мал-маган берген. Чер-чурттуглары-выстың бирээзи, оннуң фронтуга дузаламчы кылдыр белек-селээн чүдүргөн Кызыл-Даг-ның мурнундан Москвага ап чораан төлээлериң бирээзи.

Светлана Долчаеваның авазы Сам-орбуевна ол улуг өгбениң ортун өөнүң ээзи Долчаа-биле кады бүгү-үңдэ «Кызыл-Даг» совхозка мал-п келгеннер. Олар тос ажы-төлдү өстүрүп кааннар. Улуг уруу Розазы-Даг сумузунга ада-иезиниң соон малчыннап чорааш, аарааш, аныяк-ындан элекке чарылган. Зиназы-хожуунуң Бай-Хаак суурда чурттап, башкы, Россия Федерациязының өредилгезиниң тергенин, Зоязы-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак уруглар садының эргелекчизи,

Республика хүнү, Наадым-2017 байырларда уткуштур

АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫН АТКА ТӨЛЕПТИГ

база Россия Федерациязының Улус өредилгезиниң тергенин.

Уругларның ортуну Чечек Долчаева Кызыл-Даг школазынга хей чылдарда ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, дуңмазы Светлана-биле демнежи, ада-иезиниң мал-маганын кадарып турары бо. Чечектен бичиизи Андрей хып дээн аныянда держи өлүрүкчүлериң холун-дан чок болган. Бир эвес ол оглу дириг чо-раан болза, ада-иезиниң малын улаштыр кадарып, кырган-ачазы Бай-Норбу ышкаш, бай-шырак малчын болур турган. Чүге дээр, ол школага өөренип тургаш-ла мал ажылынга сундулуг, хостуг үезинде үргүлчү ада-иезинге дузалажып чораан, азы бир болза мал-ажылының талазы-биле тускай эртем-билиглиг апарган ажилдап турар-даа чадавас.

Андрейниң соонда дуңмазы Светлана ада-иезиниң малын улаштыр карактап, азырап артып калган. Улуг угбалары, дуңмалары ажил, амыдыралының аайы-биле тарап чоруй барганнар. Уран-оол дуңмазы иштики херектер органның хей чылдарда шаңнал-макталдыг ажил-дап чоруур. Борбак-оол Долчаевич Тыва Республиканың алдарлыг артизи, хеймер уруу Кара-кыс Бай-Хаак суурда уруглар садында башкылап турар.

Ынчаарга бо бижип олурар чүүлүмнүң маадыры Светлана угбазы Чечек Долча-евна, честези Максим олар-биле дем-нежи, мал-маганын кадарып карактап чоруур. Оларның кадарган шээр малы ам муң ажып, бода малы чүс четкен.

Света эртен даң бажында хойларын кадарып чоруптар, кежээ хүн ажа бергенде коданыңче чанып келир. Безин чадаарда дүштеки чөмин безин чивес, бичии хүнезин ап алгаш, черге хой кадарып хүнээр. Ылаңгыя кыжын чыккылама соокта суг хой кадарары дыка берге. Чүглө кежээ аалга хоюн кирип келгеш, изиг чөмин ижиң-чип, бичии дыш алыр. Ооң соонда катап-ла ажилдап кириптер. Кежээ орайга чедир иженип келир.

Честези Максим бода малдарны

кадарып хүнээр, а угбазы бызааларын карактап, инек кажаазының өдзөн курга-лап, аштап-арыглап, чай аразында кадар-чыларга аш-чөмин-даа кыла кааптар. Черле ынчаш малчын кижиниң ажылының чымыштыг бергезин бо чорааш чаа-ла эскерип чор мен. Бодум назы-харым уг-гады-даа берген болза, ону орта билбейн чораан болдум. Бо малчын өг-бүлө-биле таныжып, чорук-херек аайы-биле үнүп-кирип тургаш, малчыннарның уйгу-чыдын чок чымыштыг ижин көргөш, кайгап-ла ханмадым, шыдамык-ла улус бүгү назы-нында чаңгыс ол-ла ажилды кылып чоруур боор-дур.

Малчыннарның, мынчаар кызып чо-рааш, өстүрүп алган малын дөрт буттуг, ийи буттуг кокайларның өлүрүп-хыдып, оорлап келирин шуут киж кайгаар. Азыг-диштиг араатаннар хой, өшкүлери тап-тыг чигенде-даа чок, анаа-ла кыра тудуп каапкаш баарлар-дыр. Бо чазын 30 шээр малды, чаңгыс июнь айда элээн каш хура-ганнарны тудуп каапкан болду. Бөрүлөргө удур ажилды аңгыры-тывыш ажил-агыйы шыңгыы көөр боор деп идегедим.

Оор киж база бөрү-биле дөмей, чүглө киж дүрзүлүгден башка. Үүлгедип чоруур херээ бөрүден-даа дудак чок, төрүүр чөдө берген инекти-даа кээргевес, өлүргөш, иштинде бызаазын ушта соп каапкан боор. Черге оъттап чораан инекти соккаш, ийи будун кезип алгаш, а арткан мөчүзүңгө дөгбейн, ол-ла черинге каапкаш барганын малчыннар чугаалап турар.

Эрткен кыжын чаган кылын хар дег ын-дыг улуг харны Бай-Тайга кожуунга кажан-даа чагбайн турганын улуг назылыглар ба-дыткап турарлар. Улуг харлыг соок кыштан Светлана Долчаева мал-маганын онча-менди ажырып алган. Черле ынчаш Сан-дан биле Долчаа Салчактарның ажы-төлү, дөргүл-төрөлдери шуут демни аажок улус болду. Мал чөминиң белеткелиниң үезинде чыгып келгеш, суген-ширби-жин-даа белеткежи бээр, акша-көпөз чыгаш, хар аштаар, далбы тыртар трак-торну-даа хөлөзилеп эккээр.

Чайгы үеде малчыннарның дузалак-чылары көвүдөп каар: школачы ажы-төлү, студент дуңмалары-даа четкилеп кээр. Хой кажаазының көржөңин коктарарда, хой кыргында, суген кезилдезиниң үезинде угбалары, дуңмалары, честелери, чаава-лары шуут четкилеп кээр. Чадаананың хөмүр-даш уургайында инженер Лазерь Ооржак, Кызылдан Уран-оол, Борбак-оол, Аяс, Вова, Радмир алышкылар, Бай-Хаак суурдан күдээзи Аңгы-оол дээш, Борбак-оол Салчактын кады ажилдап чоруур эш-өөрү-Күрүнениң Саян ансамблиниң артис-тери-даа кээп дузалажып турарлар. Олар ажил соонда суурдан дузалажып келген дөргүл-төрөлдериңе, артистер келген деп дыңнааш, сонуграп чылган чонга солун концертин бараалгадып, танцылап-сам-нап-даа турдулар. Артистерниң хоочуну Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг Салчактарның доктаамал келир аалчызы, дузалакчызы. Бир катап кыжын кажаа көржөңи коктар-жып келгеш, «Хырбача, хырбача — кышкы чөмин хырбача» деп ырлааш, хырбача-ны-даа белекке алды. Тываның алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак ырлаарга, ооң аялгасынга үдөдип алгаш, танцылап-даа турдулар. Төрөл бөлүк улуг үлө-ажыл бүдүрөрдө, ону ханы уткалыг кылыр улус-тур деп магадап көрдүм.

Кышкы үеде бергедээшкиннер черле турар. Кыштагга чүглө үш киж артып каар. Чамдыкта оларның бирээзи аарый-даа бээр, ынчан чүглө ийи киж артар. Ындыг-даа болза, кадыг-бергээ дадык-кан малчыннар шыдажып, мал-маганын азырап, өстүрүп чоруур. Светлана Дол-чаева чылдың-на Чита хоорайга болуп эртер уксаалыг малдар делгелгезинге өстүргөн малын кириштирип, шаңналдыг черлерни ап келген. Оон аңгыда кожуун чагыргазының Тыва Республиканың Дээ-ди Хуралының, Тываның Баштыңының шаңналдарын, хүндүлөл бижиктерин Светлана Долчаева чаңгыс эвес удаа алган. Бо чылын Республика хүнүн бол-гаш малчыннарның Наадым байырлар-дарын таварыштыр Тыва Республиканың алдарлыг малчыны атты алыр боор деп чаңгыс чер-чурттуглары идегеп, бүзүрөп турарлар. Бай-Тайганың Кызыл-Даг суму чагыргазы, кожуун чагыргазының удуртук-чулары чоннуң бо санал-оналын өөренип көөр боор деп идегеп артым.

Сергей ОЮН.
Таңды кожуун.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Иениң хомудаан сеткили

БУРГАН ЯЛАЗЫ БАР

Амыдыралда болган бо таварылганы менээ назы-хары улгадып, 70 хар чоокшулаан хүндүктелдиг башкы чугаалап берген.

Оон бээр бир чыл ажып турза-даа, ол төөгү сагыжымдан черле үнмөс болду. Бо таварылга – чүгө чаңгыс кижиниң хууда херээ эвес, шак мындыг арын-нүүр чок, мегечи кижилерге өске-даа улус таваржы берип болур, оларга өөредиг болзун дээш, бо чүүлду бижири ужурга таварыштым.

2016 чылдың июнь ортан үезинде Кызыл хоорайга «Азия төвүгө» агаарлап, уйнуктарым-биле ында кылган кайгамчык чараш тураскаалды, күчүлүг Улуг-Хемни магадап көрүп олур бис. Аңаа олургаш, Чадаана чурттуг тыва дыл, чогаал башкызы, «Улус өөредилгезиниң тергини» аттың эдилекчизи Кууларовнага дужа бердим.

Ол хүн Шами ортумак школазын дооскан ооң баштайгы өөреникчилери, 40 чыл юбилейин эрттирер дээш, чыгып турар болдулар. Ынак башкызынга боодал чечектерни сунуп, каткы-хөглүг уткуп алдылар. Өөреникчилери чыгып турар аразында Кууларовна (ат, фамилиязын биживезин дилзэн киж) 2015 чылдың ноябрь 10-да аңаа таварышкан орук-транспорт болуушкунун, сеткилиниң хомудалын чугаалап берди.

Ол хүн Кууларовна Кызылче чорук-херек кылыр дээш, Чадаана хоорайның вокзал чоогунга кээрге, таксилер шуут чок болган. Ам канчаар, эртип чыткан кара өңүг даштыкы машина кээрге, пассажирлер долдур олурупканнар. Чолаачы Теве-Хая чурттуг Белек деп киж мен деп чугаалаан. Ак-Дуруг суурну эрткеш, чолаачы скорость солуур дээш газты базыптарга, машина кудургайны куду баткаш, улуг дашка үскеш, дугуйлары өрү

көрүндүр аңдарлып калган. Пассажирлер мүн-не дириг, үе-човуур-биле үңгөп-соястап үнүп келгеннер. Уш пассажир база чолаачы кемдөөзүннер, чүгө Кууларовна улуг кемдөөзүнни алган: бажы кемдзэн, арны-бажы хан-кучук, карактары көзүлбөс кылдыр достайып ышкан, арны каш черден чарылган болган. Кемдзэн кижини Чаа-Хөл эмнелгезинге апарып чыттырган. Чолаачы Белек: «Дуза херек болза, менче долгап турар силер» дээш, 8-923-547-5464 деп соталыг телефонунуң дугаарын бергеш, чоруй барган. Кезип эмнээр салбырның эмчилери Кууларовнаның арнында ыжык черлерни дарый кезип даараан. Баш мээзиниң кемдөөзүннүндөн бажы кедергей аарыыр, дескинер болганындан, пат боорда кылаштап турган. Чаа-Хөл кожунуң ИХК-ниң КАИ полицейжилери эмнелгеге келгеш, Кууларовнадан: «Кемдөөзүн чедирген чолаачыга хамаарыштыр кеземче херзэн оттурары-биле билдиришкин бижири силер бе?» – деп айтырарга: «Чок, хөй ажы-төлдүг киж мен, аныяк чолаачыга хамаарыштыр херек оттуруп канчаар мен» – деп, кээргээчел сеткилдиг ие харыылаан.

Эмнелгеге бир ай хире эмнедип чыт-каш, Кууларовна мүн-не чүгээр байдалдыг үнүп келген. Ынчалза-даа бажы база кедергей аарыыр, дескинер, угааны баларгай хевээр.

Бир хүн Белек деп чолаачының номеринче долгааш, Кууларовна чугаалаан:

– Белек, республика эмнелгезинге бажым тырттырып, томография эрттирерим ол, 3 муң акша херек-тир, дузалап көрөм.

– Акшам чок-тур ийин, ооң орнунга Чаа чыл таварыштыр силерге изиг-хандан чедирип берзимзе кандыгыл? – дээрге, башкы чөлшээрешкен. Удатпаанда Чаа

чыл-даа келген, чолаачының аазааны изиг-хан-даа сураг, мындыг. Манап чадааш, 2016 чылдың январь айда чолаачыже база катап долгааш:

– Чаа чылда изиг-хан эккеп четтикпейн бардың бе? Ам канчаар, январь 23-те төртүтүнгөн хүнүм чүве, 69 харлаар мен, ынчан ол аазааның изиг-ханың эккеп берем, Белек – деп чугаалаарга, оозу ылап эккеп бээр болган.

Төртүтүнгөн хүн-даа келген, аазааны изиг-хан-даа ам база-ла чок, буруулуг чолаачы мегелзэн болган. Ооң соонда чолаачыже долгаарга, шуут телефон туттастан. Бир катап каты мен деп киж мүн-не тудуп алган.

– 2015 чылдың ноябрь 10-да Белектиң машиназынга аварияга таварышкыш, кемдзэн киж мен. Белек дузалажыр бооп аазаарга, херек-даа оттурбаан мен. Мени 2-3 катап мегеледи. Кандыг кончуг арын-нүүр чок, мегечи кижил? Ажы-төлүмнүң аксының кежи болуп, харын-даа өлбөздүр мен. Дуу оранга-даа болза, киж арын-бажы бүдүн-бүрүн чедер чүве ыйнаан. Дириг кижини ынчаар мегелзээр боор бе. Назы-харым улгаткан киж мен, сеткилим эмин эрттир хомудады – деп чугаалаан.

«Беш мегелиг, алды аргалыг» мегечиге башкы шак ынчаар мегеледип алган. Совет үеде партия, комсомол организацияларынга бактаап чораан, амгы үеде назы-хары улгаткан хоочуннар дыка кижизиг, биче сеткилдиг, кээргээчел болур чүве. Шаг-үе амгы үеде дыка өскерилген, кижилерниң бүзүрээчел, кээргээчел чоруун чамдык аныяк-өскөнниң ажыглаар апарганын бо таварылга херечилеп турар.

Чаа-Хөл кожунуң КАИ ажилдакчылары 2015 чылдың ноябрь 10-да болган аварияга хамаарыштыр факт-барымдааларга болгаш эмнелгениң экспертиказынга даянып, кеземче херзэн оттурар турган. Ажы-биле чугаалаарга, херек оттурарындан полицейжилер шүүтсүнгени ол-дур, ынчангаш херек оттуртунмаан. Кемдзэн,

когараан кижилерден айтырган х чүү боор, бистер, тыва чон эмин эр чымчак сеткилдиг улус ышкыжыл б кемдзэн иени кым кээргээрил ын Кеземче херзэн оттуруп каан болза чолаачы эм-таң садып, акша-көпөөк берип: «Өршээп-ле көрүңер, угбай, раар ажы-төлдүг киж мен, чүгө х оттурбайн көрүңер» – деп, чаннанып-ча халып турар болдур ийин. Ынчан хер соксаттырар дээш, хөй байтыгай, кем кижиге бүдүн молдурга, чиш-даа э берзе хөңнү-ле.

Теве-Хая чурттуг Белек мен деп рар чолаачының ылап-ла ады Б бе ынчаш? Чаа-Хөл кожунуң полицейжилериниң 2015 чылдың но 10-да долдурган протоколунда ме чолаачының шын ат-сывы бар-ла бол

Эр киж эрзиг, чаңгыс сөстүг б ужурлуг. Эр кижини Төрзэн чурт камгалакчызы, өг-бүлениң идегел чөлөнгийи кылдыр Бурган чаяаган. Ч даа мегелеп алырга, кижиниң арын-н турар эвес чүве бе? Когараан хама миллионнар негевзэн ышкыжыл. Ча изиг-ханга муңгашталып каар эр киж чүве бе?

Амгы үеде хоочун башкының кадык лы ол хевээр баксыраан. 2016 чылда күдээзи автоаварияга амы-тынындан лып, чок апаарга, күжүр ие оларның ажып, карааның чажын төп, оларның арткан ажы-төлүн азырап, түрөп ар калган...

Кем-херекти кылгаш, кеземчени баска-даа, дээрде саадаан Бурган чүүлдү көрүп турар. Бурганның шийи демей-ле бар болдур ийин, ол коргун

Шак бо таварылгадан өөредип ап, кевин херек чок кижилерге бузу чорбаңар, чонум. Кем-херекти кыл киж Хоойлу езугаар кеземчени чүт апаар. Хоойлу хамааты кижини кажан камгалаар ужурлуг.

Олча С

Кызыл хоор

Номчукчунуң чогаады

ХҮРЕҢ-ШИЛГИ АЪТТЫГ КҮЧҮТЕН-МӨГЕ

(Тоол аяны-биле)

Шыаан ам! Кайгамчыктыг тоолзуг чараш Тыва чуртунга, Шамбала хөлдүң эрин эжелей чурттаан, хөй мал-маганныг, акы-дунмаларлыг, ай-хүн херелдиг алдын даңгына дег кадынныг, чүгүрүк Хүрең-Шилги аъттыг Күчүтен-Мөге чурттал чораан чүвең иргин.

Бир-ле эртен Күчүтен мөге Саян сыннарының уунче көрүп алгаш: «Тыва, Моол Начыннарының, Арзылаңнарың болгаш Чааннарының өөктерин чеже агараннадыр октаар боор, улуг-делгем Россия чуртунуң чемпионнадынга киржи, өске чоннарың мөгелери-биле хурежи, күчү-күжүмнү шенежи көрүмзе» деп боданып олуруп тур эвеспе.

Күжүр Күчүтен-Мөге даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда тура халып келгеш, содак-шудаан кедип, узун орукче белеткенип, чүгүрүк аъдын кыйгырып алгаш: «Мен-даа ырак-узак орук чоруур деп бардым. Келгижемге чедир эм-таң оът-сигенден чулуп чип, күш кирип семирп ал, удавас муң-муң чүгүрүктөр аразыңга чаржыр сен» – дээш, адының эзер-чүгенин ужулгаш салыптарга, Хүрең-Шилгизин октаргайны чаңгыландыр киштей каапкаш, ыңай боорга, хат-шуурган болуп турган чүве дег, довурак-доозун дээр-шаар ужулуп артып калган чүвең иргин.

Күчүтен-Мөге ак сүдүн дөрт чүкче өргүп, хүн үнөр чүкче көрүндүр дис кырынга олуруп алгаш, тейлеп-тейлеп, көк дээрниң адаа-биле, хөлбөң черниң кыры-биле Саян сыннарының унун дургаар девип чоруп каап-тыр. Кышты

хыраазындан, чайны шалыңындан билип ап, эзир куш дег девип-самнап чоруп олурарга, бир-ле кода-хоорай черде Бүгү-россияның адыг-хайыракан дег мөгелери чыгып алган, адааннажыр деп турганнар. Мөгелерниң бирээзи:

– Кайыын келдиң, ады-шолаң кымыл! – деп айтырган.

– Ак-көк дээрлиг Тыва чуртундан келген Күчүтен-Мөге деп киж мен – деп, ол чоргаар харыылап-тыр эвеспе.

Айның чаазында, хүннүң экизинде мөгелер чер-дээрни сиртиледир хурежи-ле эгелзэннер. Күчүтен-Мөге онагарын шуптузун арыг октааш, Россияның бир-ги чери дээш «Сумо хурештин тулган чемпиону» деп шынзылганы холунга алгаш, чанарыңга белеткенип тура, боданып ораарга, сагыжыңга бир-ле чүве четпес болган. Ол: «Улуг чуртунуң сумо хурешке тулган мөгези деп атты алдым, ам Европа чурттарының мөгелери-биле күжүм шенежи, хурежи көрүмзе» деп бодап орган чүвең иргин.

Күчүтен-Мөге даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда содак-шудаан кедип алгаш, төрзэн Тывазының уунче агын өргүп, чүдүп-тейлзээш, Европа кайы сен дээш девип чоруп каап-тыр. Кышты хыраазындан, чайны шалыңындан билип, девип чоруп ораарга, бир-ле кода-хоорайда адыг-мажаалай дег мөгелер чыгып алган, адааннажыр деп турган.

– Кайыын келдиң, адың кымыл – деп, мөгелер айтырган.

– Кайгамчык чараш Тыва чуртундан келген Күчүтен-Мөге деп киж мен – деп

чоргаар харыы берип-тир эвеспе.

Айның чаазында, хүннүң экизинде мөгелер-даа чер-дээрни сиртиледир хурежи кирипкеннер. Күчүтен-Мөге шупту онагарын арыг октааш, «Европа чурттарының тулган чемпиону» деп аттың шынзылганы холга алгаш, аалын-чуртун сактып, боданып ораарга, сагыжыңга бир-ле чүве четпес болган. «Россияның болгаш Европаның мөгелерин шуптузун тиледим. Ам күчү-күжүмнү шенеп, бүгү делегейниң мөгелери-биле хурежи көрүмзе» дзэн бодап-биле содаглангаш, улаштыр девип чоруп каап-тыр эвеспе.

Шыаан ам! Делегейни дээскиндир, ораннары одуртур девип-самнап келген мөге иргин. Кышты хыраазындан, чайны шалыңындан билип ап, девип чорааш, Бразилия деп чурттуң Сан-Паула деп кода-хоорайыңга кээрге, делегейниң тергин мөгелери чыгып алган, адаан-мөөрей эрттиреринге белеткенип турганнар.

– Адың-шолаң кымыл, аалың-чуртун кайдал? – деп, мөгелерниң улуу айтырган.

– Онза чараш Тыва чуртундан келген Күчүтен-Мөге деп киж мен. Улуг чуртун Россияның адын камгалап, делегейниң тергин мөгелери-биле хурежи дээш келдим – деп чоргаар харыылаан.

Шыаан ам! Айның чаазында, хүннүң экизинде чүвең иргин! Делегейниң тергин мөгелери чер-дээрни сиртиледир хурежи эгелзэннер. Күчүтен-Мөге-даа делегейниң тергин дзэн мөгелериниң өөктерин агараннадыр октааш, «Бүгү-делегейниң сумо хурешке тулган чемпиону» деп аттың шынзылганын чаалап ап, улуг чурту Россияны делегейге алдар-жыткан мөге иргин.

Күзеп чораан күзелдерин, сорулгаларын чедип алгаш, сагыжы ажып, аал-чуртунче, ажы-төлүнче, алдын даңгыназынче далажып, тоолзуг чараш Тыва чуртунче чанып кээп, оюн-оя, чигин-чире чурттап чоруй барып-тыр оо.

Дырысын-оол БИЧЕ-ООЛ.

Шүлүктөр

ЧУРТТАЛГАМНЫҢ ХЭЭЗИ ЧАРАШ

Чуртталгамның оруктары
Чурумалдыг, хээзи чараш.
Ынчалза-даа базымнарым
Ындыг белең эвес болду.

Оңул-чингил черлерни
Оюп чорбайн, шыдап эртим.
«Улус чоннуң башкызы» деп
Улуг атка төлөп болдум.

Салым-чаяан ындыг болган:
Чогаал-биле чүрээм тудуш.
Чонум мени бижикчи дээр,
Чоргаарланып чурттап чор мен.

Көк-оол САЛЧАК, башкы

Тээли суур

ЧОЛДАК-ОРУК

Чолдак-Оруум артын-иштин
Чонум казып, кылып алган
Аңгы-аңгы чычаан мунган
Амыр-хостуг эртип чорлар
Кож Моолдуң чурту-биле
Хондур түрөп чоруп турган,
Төнмөс узун ырак орук –
Төөгүвүс бооп артып калды.
Херөгелдин хөй-ле чүгүн,
Келген, барган арбын чонну
Аргыштырган судалы сен –
Авыралдыг, Чолдак-Оруум.
Чолдак-Орук артка-сынга
Чорукчулар агын чажып,
Ынакшылдың, чоргааралдың
Ырын ырлап эртип чорзун!

Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ

Буяныг иштиң кижилери

ЭПТИГ, ДЕМНИГ,
ЭВИЛЕҢ-ЭЭЛДЕК...

Кызыл хоорайның № 2 эмнелгезин шагда-ла эрген мен, эмнелгениң ишти-дашты-даа кезээде арыг-силиг, айыраң каас чечектер, янзы-бүрү үштер, ыяштар улам аян-шинчи кирип турар.

Идишыл байдалым биле эмчиге чыдып и, эмнедир ужурга ышкаш, шынап-ла, эмнелгениң демниг активиниң аарыг кире эптиг-эвилең, ынага кайгамчык ысалгалыын, меринге хамаарыштыр урулгалыын улуун адым. Маңаа келген 7 азы 10 хире та эмнеткеш, сегип баар чорду.

Ити аарыглар салың улуг эмчизи — Кара-Катова Конкылдакчыларындан деши шыңгыы бо иң аарыг кижилер-аарылгазы уругларга ышкаш, баштактанмышаан, ырып, көгүде аарак чугаалажыр. Ынчангаш аарыг ала-чайгаар эмчи-биле ажык чугаалажырындан мас. Билип алыксаан чүүлдерин ажит-чажыт чокка ап, сүмележир.

Апеев аныяк эмчи кыс Сайлык Күдер-Маадыровна Алтайның күрүнениң медицина университетин Новокузнецк хоорайга интернатура эрттирген. Урактың № 3 школазынга өөренип тургаш-ла эмчи күзеп чорааш, ону боттандырган. Ынчангаш авазы, авазының изин изеп, дээди эртемниг эмчи болган. Би бо хуннерге чедир чурттап чораан болза, уруу

агарланыр турганы чугаажок. Кадыы экижип, сегзэн ниң өөрүп четтиргенин илереткен сестерин олар болза, та кайы хире өөрүүр турган. аш эмчивис» дижи, Сайлык Күдер-Маадыровнаның эмнедип чыдар кижилер четтикпейн манаар. Эртенің ип келгенде, эмчи аарыг кижилер-биле далаш чокка, иптүг чугаалажыр, эмнээшкин кандыг янзылыг чоруп, кайы хире үеде, канчаар база кандыг эмнер-биле ырын бирден бирээ чокка тайылбырлааш, сагыыр чүүлдерниң дөгөрезин тодаргай тайылбырлап бээр. Күдер-Маадыровна баштайгы күш-ажылчы базымын 5 кожуунуң төп эмнелгезинге эгелзэн. А бо эмнел-5 чылдан бээр ажалдап турар. Арга-дуржулгазы үнче немежи олар, бодунуң билинге бүзүрелдиг ичиге мөгөйип чоруур кижилер эмгежок. Мен база ак орутку, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Үс-даа, дүне-даа эмчи сестраларының ажылы чы-төнчү чок деп болур. Оларның чымчак холу, чылыг ыг кижилерге езулуг эм-таң. Бо эмнелгениң эмчи ары кезээде омак-сергек, эптиг-эвилең. Бажың-нда, өг-бүлезинде кандыг-даа байдалдар турза, а келгенде бүгү сагыш-сеткили, кичээнгеи чүгле жилерде. Ол дээрке Кызылдың эмчи училищезиниң ыры Чимис Биин-ооловна Саая, Аяна Эрес-ооловна Елена Түмен-Байыровна Ооржак база Назаровтуң илищезиниң доозукчузу Венера Эрестиг-ооловна пар-дыр. Он сес хонукта дамырже эм дамдыладып и, бо эмчилерниң салаазы-биле дамырны өйдүктүрүп ип өөренигин магададым. Арга-дуржулгазы байлак-дир ийин. Кижилерге чедирп чоруур ачы-буяны боттарынга үргүлчү эглип кээп чоруур болзунам.

Светлана САЛЧАК.

ктарда: терапевт эмчи С.К.-М. Монгуш, эмчи сестра-донгак. Татьяна БАЙЫНДЫНЫҢ тырттырган фото-чуруктары.

Хей санныг кижилерге кадыкшылды хайырлап турар онзагай эм-домнуг Дус-Хөлдүн чанында «Силбир» деп дыштанылга черинге каш чыл улаштыр «Ава Тыва» этнобайырлал-биле капсыр-лаштыр эртем-практиктиг чыыштар болуп эртип турар.

Ооң тургузукчузу «Хүндүлзечел Тыва» эртем-өөредилгилгил солунуң кол редактору, эртемден, психология эртемниң доктору Н.О. Товуу база Тываның күрүнү университети, ТР-ниң этниктиг психология бол-гаш социал практика талазы-биле эртем төвү, Тываның психологтар ассоциациясы.

Кызылдың 9 дугаар гимназиязының башкылары эрткен айның төнчүзүнде Дус-Хөлдүн чанында «Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека» деп конгресске кириштивис. Школавыста Немелде өөредилге төвүнүң бөлүк башкыларының мастер-класс бол-гаш илеткел-дыңнадыгы солун утка-шынарлыг, ук конгресстин киржикчилериниң кичээнгеи хаара тудуптар сорунзалыг болган.

Улустуң аас чогаалының, уран чүүлүнүң күжү-биле өзүп олар салгалдың иштиги делегейин бай-ыдар, сагыш-сеткилин байлаш-дар, чоннуң чаагай чаңчылдарын сагырынга чаңчытырар дээш өске-даа амыдыралчы айтырыг-ларны көргүскени-биле хейнүң со-нуургалын хайныктырган.

Хей чылдарда тоску гимназияны удуртуп келген РФ-тиң алдарлыг, Тываның улустуң башкызы В.Ө. Дөмүр-оолду, биология эртемниң доктору Ч.Т. Сагдыны болгаш Немелде өөредилгениң бектик мерге-жилдиг башкыларының илеткелде-рин конгресстин киржикчилери улуг кичээнгеи болгаш сонуургал-биле дыңнааннар. Гимназияда Амырга аттыг улустуң хөгжүмүг аас чо-гаал каттыжышкынын удуртуп турар РФ-тиң алдарлыг, Тываның улустуң артизи, ат-сурагы улустуң хөөмейжизи М.Д. Ондарның «Чоннуң байлаа — хөөмей» деп мастер-класы, Тываның алдарлыг артизи А.С. Көшкендейниң улустуң ырыларының дугайында илеткел-

Делегей чергелиг конгресс

ЧУГУЛА ЧЫЫШ

дыңнады бектик шынарлыг, сагыш-сеткилди көдүрүптер чараш уткалыг болган.

Оларның соон дарый «Тыва кожамыктың онзагайы» деп илет-кел-дыңнадыгы гимназияда Немелде өөредилге төвүнүң удур-тукчу башкызы А.А. Тюлюш кыл-ган соонда, кожамыктарны янзы-бүрү аялгаларга дыңнакчылар ырап, кожа-хелбээ хакас чоннуң төлээлекчилери бодунуң дылы-га кожамыктарны чараш кылдыр күүсеткенин чыылганнар магадаан. Сагынгыр болгаш тывынгыр, чо-гаадкыч дилээшкениг сундулуун танцы-сам башкызы У.Д. Түлүш «Дирилген хээлер» деп илетке-линге тыва сам уран чүүлүнүң чажыттарын онзагай бараалгаткан. Национал самның чамдык шим-чээшкенин боду көргүспүшаан, бода малдың кажыктарының тала-ларына дискен чинчилерни тыва угулза хевиринге дүүштүр каас-тай чыпшырганын тайылбырлап, ооң-биле чергелештир көргүзү-слайдыларны ажыглавышаан, конгресстин кижигүннериниң улуг сонуургалын оттурган.

Моол дылда таныштырылга езу-чурумунга (этикетке) ажыглат-тынып турар сөстер болгаш сөс каттыжышкынын, домктарны дыңнакчылар-биле харылзаалыг чугаа аргазы-биле чорудуп, акы-дүңма моол чоннуң дыл-домааның онзагай талаларын тайылбыр-лаан аныяк башкы Саглана Иргит чыыштың киржикчилерин сонуур-гаткан.

Шажын-чүдүлгевисте ыдыктыг Авыда Бурганның өткүт күштүг өөредилиниң дугайында Малина Солун-оол башкы фото-чуруктар-лыг делгелгези-биле бадыткап, илеткелин кылган. Гимназияның аныяк орус дыл башкызы Азияна Сандык акы-дүңма тыва, орус чоннарның куда, дой эрттирерде онзагай болгаш төрөлдешкек ужу-чаңчылдарын тайылбырлаан.

Тыва АССР-ниң алдарлыг мал-

чыны Ч.Д. Хуурай-оолдун «Сил-бир» дыштанылга черинге белекке берген тыва өөнге «Өг — бурунгу өгбелерниң үнелиг өнчүзү» деп ажык чугаа хевирлиг мастер-классты Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажил-дакчызы, хоочун башкы С.Ч. Шу-луу-Маадыр чыылганнарның идея-кейлиг киржилгези-биле эрттирген. Байлак төөгүлүг Азия чоннарының чогаадып каан кайгамчык онза, деңнээр чүве чок оран-савазының дугайында ТИГИ-ниң фольклор секторунуң башкарыкчы эртемдени, чогаал шинчилекчизи, филология эртемниң кандидаты З.Самдан, Тываның алдарлыг ажилдакчызы, уруглар чогаалчызы К.-К. Чооду, тыва чонга билдингир хей-ниитичи Б.Балчый-оол дээш өске-даа кир-жикчилер сагыш-сеткилинден өг дугайында солун бодамдарын иле-редип, ажык чугаага идеякейли-биле киришкен. Өгнүң кезектериниң база эдилелдериниң дугайында тывызыктарны, үлөгөр домктарны, шүлүктөрүн, йөрээлдерин сактып, чечен сөске мөөрейлешкеннер.

Өг — бистиң ада-өгбелеривистен дамчып келген культурлуг өнчүвүс, бистиң чоргааралывыс болгаш ыдыкшылывыс-тыр дээрзин чыыл-ганнар демдегеп, ажык чугааны төндүргөнгөн.

Делегей чергелиг 10 дугаар конгресстин киржикчилери ботта-рынга үнелиг, амыдыралчы ажык-дузалыг билиглерни, эртем езу-зу-биле шинчилзэн сүмелерни сонуургал-биле шиңгээдип ап, Дус-Хөлге эштип-шымнып, эмне-нип-домнанып, янзы-бүрү регион-нардан келген аалчылар сеткил хайнышкынын тарап чанганнар. Чылдың-на ыңдыг чугула чыышты бектик деңнелдиг эрттирип турар эртемденивис Наталья Оюновна Товууга болгаш ооң командазынга четтиргенивис илереттивис.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

Үүлгедиг болгаш яла

ГАШИШ-БИЛЕ ТУТТУРГАН

Хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмелдер садып-саарганы дээш, аңгы-аңгы үе-хуусаага Кызыл хоорайның ийи чурттакчызының хосталгазын казып шииткен.

Россияның ФСБ-ниң Тыва Республикада эргеле-ли болгаш Россияның ФСКН-ниң ТР-де эргелелиниң ажалдакчыларының чорутканы оперативтиг ителге хемчеглериниң түңнелинде 2016 чылдың февраль-да Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринге ниити деңизи 2516,2 г наркотиктиг бүдүмел гашишти хоойлуга чөрүштүр сөөртүп чорааш Сарыглар Буян Борисович биле Монгуш Шолбан Сурунович туда туттурганнар.

ФСКН-ниң ителге килдизиниң дамчыткан мате-риалдарына даянып, 2016 чылдың февраль 2-де Б.Б.

Сарыглар болгаш Ш.С. Монгушка хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 228.1 чүүлүнүң 4 кезээ-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедии дээш кеземче херзэн оттурган.

Кеземче херзэнге хамаарыштыр оперативтиг ис-телге хемчеглериниң үезинде Б.Б. Сарыглар биле Ш.С. Монгуштуң буруузуң бүрүнү-биле тодараткан. Барыын-Хемчиктиң кожуунуң суду Ш.С. Монгушту РФ-тиң КК-зиниң 228 чүүлүнүң 2 кезээ-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедиишкенин кылганынга буруулуг деп санааш, 4 чылга хосталгазын казып, шенелдеге шииткен, а Б.Б. Сарыгларны РФ-тиң КК-зиниң 228.1 чүүлүнүң 4 кезээ-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедиин кылганын-га буруулуг деп санааш, 7 чылга хосталгазын казып, шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр шииткен.

ШИИТКЕЛДИ ЭДЕ КӨРГЕН

Улуг хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелди са-канынга хамаарылгалыг кижиниң эрге-хоойлуга удур ажал-чорудулгазын соксаткан.

Россияның ФСБ-ниң Тыва Республикада эрге-лелиниң ажалдакчылары оперативтиг ителге хемчеглериниң үезинде 2016 чылдың февраль айда 500 грамм деңзиги наркотиктиг бүдүмел гашишти Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурнуң бир чуртта-кчызынга садып-саарганынга Кызыл хоорайның 34 харлыг чурттакчызы Монгуш Айдыс Николаевичиниң киржилгезиниң дугайында медээлерни алган.

Россияның ФСБ-ниң Тыва Республикада эргеле-линиң ителге килдизиниң дамчыткан материалдары-на үндөзүлөп, А.Н. Монгушка хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 228.1 чүүлүнүң 4 кезээ-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедии дээш кеземче херзэн оттурган.

Кеземче херзэнге хамаарыштыр чоруткан опера-

тивтиг ителге хемчеглериниң үезинде А.Н. Монгуштуң буруузуң бүрүнү-биле тодараткан. Чөөн-Хемчиктиң кожуунуң суду А.Н. Монгушту улуг хемчээлге наркотиктиг бүдүмелдер садып-саарганынга буруулуг деп санааш, 4 чылга хосталгазын казып, 5 чылга шенелде хуусаага шииткен.

2017 чылдың июньда Чөөн-Хемчик кожуунуң Прокуратуразының апелляция хомудалын сайгарып көргөн соонда, Тыва Республиканың Дээди суду бирги чаданың шииткелин күштелдирген шииткемче өскерткен. А.Н. Монгуштуң 4 чылга хосталгазын казып, шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр түңнөп шииткен. Ам бо хүнде шииткел күштүг болуп кирген.

Россияның Айыыл чок чорук албанының
Тыва Республикада эргелелиниң
парлалга албаны.

2017 — Россияда экология чылы

ТӨРЭЭН БОЙДУЗУН КАМГАЛААРЫНГА ҮЛҮҮ УЛУГ

Кыштың соогу, чайның изии, күстүн дүжүдү, частың чымыжы. Бо дөрт эргил-деде дириг бойдус чер кырынга магалыг-ла аас-кежикти, аяс хунну, арыг агаарны, амыр-дышты сөңнөп турар.

Чеже-даа чыл эрткен болза, Тываның бурун-гаар үзэлдиг удуртукчуларының бирээзи, мээң хеймер дунмам Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак дугайында номчукчуларга таныштырып, бижи көрей. Ол үр аарааш, 2009 чылдың ноябрь 7-де мөчээр. Бо чылды Россияда экология чылы кылдыр чарлаан. Эрес-оол Ооржак Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Делегейниң экология академиясының хүндүлүг кежигүнү чорду.

Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак 1949 чылдың март 20-де Барыын-Хемчик кожуунун Хөлчүк деп черинге төрүттүнгөн. Чажындан өскүс калгаш, Кызыл-Арыгның, Ак-Дуругунун өскүстөр бажыңыга кижизиттинген. 1966 чылда Ак-Довурак хоорайның №1 школазын дооскаш, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинге бызаңчы-бетонщиктеп күш-ажылчы базамын эгелээн. «Тыва даг-дүгү» комбинаттын мурнундан Красноярскиниң М.И. Калинин аттыг өңүг металлдар институтунга 1968 чылда өөренип киргеш, ону 1974 чылда «даг инженер-механиги» мергелдиг дооскан.

Оон соонда 1976 чылга чедир «Тыва даг-дүгү» комбинатка механиктел ажилдааш, комбинаттын комсомол секретарына соңгуткан.

Оон ВЛКСМ Тыва обкомунче депшээр болгаш 1977 чылда Улуг-Хем комсомол райкомунун бирги секретарына соңгуткан. Оон дараазында Улуг-Хем кожуунун «Найырал» совхозунун директору. Аңаа ажилдап тура, Шанчының эгээртинмес дүжүдү дээш күрүнө шаңналынга төлөтпег болган.

1986 чылдан Улуг-Хем районунун улус депутаттарының Советинин күсөкчи комитетин удурту берген. 1990 чылда Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының күрүнө комитетинин даргазына депшиткен. 1992 чылда Тыва Республиканың чаа тургустунган Экология болгаш бойдус курлавырларының сайыдынга томуйлаткан.

Мээң дунмам Д.Х. Ооржак республиканың удуртур албан черлеринге ажилдап чорааш, Тыва Республиканың чаа Конституциясының төлөвилелин тургузарына идеккейлиг киржип турган. Республиканың рынок хамаарылгаларының шилчилгезинин үезинде экономика, энергетика ажил-агыяның улуг программаларын тургусчуп, Тываның экологиязын, бойдузун камгалаар талазы-биле хөй ажилдарны кылган.

Кады ажилдап турган кижилеринин аразына оон ат-алдары, хүндүткелди кончуг улуг, ажилга ынаа, быжыг билии, улуг негелделии дээш коллективни хүндүлээр турган. Ол организакчы талантылыг, музыка, спорт, уран чүүлге салым-чаянныг, Мөңгүн-Тайга шыпшыынче үнген баштайгы тыва кижилеринин бирээзи.

Ак сеткилдиг ажилдакчы, харысалгалыг удуртукчу, эш-өөрүзүрек, сагыш човаачал, езулуг ада. Экология чылында Эрес-оол Хаянгырбаевич Ооржакты Тываның бирги экология сайыды чораан деп анык-өскөнүн билип алыры, өске-даа чоннуң сактып чорууру артык эвес.

Александра ООРЖАК,
кады төрээр угбазы.
Ак-Довурак хоорай.

Чайгы дыштанылга-2017

«ПАТРИОТ-ПРАВОВЕД» ЧАЙГЫ ЭРТЕМ ШКОЛАЗЫ

Тываның күрүнө университетинин юридиктиг факультетинин баазазына ажиттыг турган «Патриот-правовед» чайгы эртем школазына өөредилге доозулган. Аңаа 12-ден 17 харга чедир назылыг уруглар өөрөнгөн.

Программаның сорулгазы — Россияның хамаатызын эки аажы-чаңга кижизидери, дээди өөредилге черлеринин гуманитарлыг мергелдерге улуг класс өөреникчилеринин юрист мергелжил талазы-биле билиглеринин деңгелин бедидери.

Школачылар конституция тургузуунун, шериг хоойлу-дүрүмнеринин үндөзүннөрин, эртем илеткелдерин, курс болгаш диплом ажилдарын бижириинин болгаш долдурарының чурумунун теория талазы-биле билиглерин, ол ышкаш Тыва Республикада эрге-хоойлу камгалаар органнарга ажил-албан эрттиреринин чурумунун талазы-биле теория болгаш практика кырында билиглерин алган.

Юридиктиг эртемнериниң кандидаты, доцент Александр Минаевтин удуртукчузы-биле Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына

(парламентизинге), РФ-тин Кызыл хоорай талазы эргелелинге, ТР-де ИХЯ-ның перт-криминалистика төвүнге, ИХЯ-ның музейлеринге, ТР-ниң курагуразына, ТР-ниң Дээди суду ТР-ниң Арбитраж судунга, Т. Кызылдың хоорай судунга, Суд приставтарының Федералбананы эргелелинге, Т. Каайлы черинге, РФ-тин Искomiteдинин ТР-де Истелге эргелелинге, ТР-де ИХЯ-ның Назы чехоойлу-дүрүм хажыдыкчыларга када тудар төвүнге школачы экскурсияларны база теория практика кичээлдерин эрттирген. Өөредилгениң төнчү хүнү байлак эрткен. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерацияның Конституцияларын кайы хирлирин хынаары-биле, «Консульт Плюс» КХН-ниң деткимчези-оолдар, уругларга брейни-эрттирген. Ол бедик түңнелдер көргүскөн.

Шылгарааннарга хүндүлел бер болгаш сертификаттар тыва мөөрейни дооскан. Оолдар чылдың «Патриот-правовед» эртем школазына база катап уужыр бооп дугурушканнар.

Тува-онлайн

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың эмчи училищезин 2001 чылда дооскан **Се-векпит Вячеслав Викторович** адынга тывыскан СБ 2589992 дугаарлыг дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону куш чок деп санаар.

Государственное унитарное предприятие ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г. Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ИП Фатеев А.Ю.
ОГРНИП
315171900004490

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ

«СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный
отдых в пансионате «Серебряное
озеро» на оз. Дус-Холь

стоимость — 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:
9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб.1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.
Возможна оплата по безналичному расчету.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим дунмавыс, ийи уругларының, ийи уйнуктарының ынак авазы **Уран Эртинеев-на ЧООДУНУ** сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза көргүскен Самагалдай сумунун чонунга, Хөндөргей, Бай-Хаак, Оттук-Даш, Сукпак, Ак-Эрик, У-Шынаа, Берт-Дар суурлардан, Новосибирск, Кызыл хоорайлардан келген кудаларывыска, Тыва Республиканың шериг комиссариатының Тес-Хем кожуунда

килдизинин коллективинге, хөй санныг дөргү төрөлдериныске, дунмаларывыска, чаңгы классчыларына кажан-даа эгиттинмес улуг чидриивисти, ажыг-шүжүүвүстү кады үлөшкени дээс силер бүгүдүниң буянныг сеткилицерге улуу-биле четтиргенивисти илередип мөгөйдивис.

Дунмавыстың бүдүштүг аажы-чаңын мөңгөд сактып, каттырымзап чоруур хүлүмзүрүүн утпай сактып артар бис.

Кады төрээрнери, уругларында

солуннуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11757 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3919

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторунун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаный Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээр.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодолдары редакцияның туруж-
дүшпей барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерниң парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун көлбөй барганда, 3-14-94 телефонче долгас